

Małgorzata Rozbicka, Robert Kunkel, Wojciech Wólkowski

architekci
Zakład Architektury Polskiej, Wydział Architektury
Politechnika Warszawska

architects
Department of Polish Architecture, Faculty of Architecture
Warsaw University of Technology

Dzieje budowlane warszawskiego pałacu Adama Kazanowskiego w świetle badań architektonicznych¹

Construction history of the Adam Kazanowski palace in Warsaw in the light of architectural research¹

Abstrakt

Pałac marszałka Adama Kazanowskiego, jedna z największych, a jednocześnie najśląbiej rozpoznanych pod względem dziejów budowlanych rezydencji wazowskiej Warszawy, aż do początku XXI wieku nigdy nie była przedmiotem kompleksowych badań architektonicznych *in situ*. Badania najcenniejszej części dawnego pałacu, czyli skrzydła wschodniego, udało się wykonać dopiero w 2007 roku podczas prac remontowych prowadzonych przez Caritas Archidiecezji Warszawskiej. Artykuł prezentuje ich wyniki, które pozwoliły na weryfikację licznych hipotez na temat faz budowy i pierwotnego wyglądu rezydencji Kazanowskiego, doprecyzowanie chronologii powstawania poszczególnych elementów budowy, a także zrekonstruowanie układu przestrzennego i funkcjonalnego obiektu w kolejnych etapach jego istnienia. Do najważniejszych ustaleń należy zaliczyć przede wszystkim dokładne określenie zasięgu skrzydła pałacowego oraz budynku arsenału, ustalenie lokalizacji części pierwotnych, XVII-wiecznych otworów okiennych, a także odkrycie relikwów pozwalających na rekonstrukcję unikatowego w skali Warszawy sposobu ukształtowania głównej klatki schodowej pałacu. Za ważne należy również uznać ustalenie charakteru i zakresu przekształceń całego zespołu pałacowego w okresach, gdy był on siedzibą klasztoru Karmelitanek Bosych, a potem Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności.

Słowa kluczowe: Warszawa XVII wieku, pałac Kazanowskich, karmelitanek bosc, badania architektoniczne, architektura barokowa

JEDNĄ Z NAJWIĘKSZYCH, A JEDNOCZEŚNIE najśląbiej rozpoznanych pod względem dziejów budowlanych rezydencji wazowskiej Warszawy jest pałac w miejscu zamierzonej siedziby następcy tronu, królewicza Władysława, znacznie rozbudowany przez kolejnego właściciela, marszałka Adama Kazanowskiego. Mimo stosunkowo dobrze znanego, choć ograniczonego zasobu źródłowego dotyczącego obiektu, stanowiącego dogodny punkt wyjścia do analiz struktury i architektury budowy, aż do początku XXI wieku nie była ona nigdy przedmiotem

Abstract

The palace of marshal Adam Kazanowski, one of the largest residences of its kind in Warsaw during the reign of the Vasa dynasty, has also been one of the most mysterious in terms of the history of its construction, since no comprehensive architectural research has been performed on its site until the early 21st century. It was only in 2007 that a survey of the most valuable section of the now-vanished palace – its eastern wing – was performed in the course of renovation works conducted by the Warsaw Archdiocese branch of the Caritas. This article presents the results of this survey which allowed to verify various hypotheses concerning the phases of the construction of the palace as well as its original appearance, to make a more precise determination as to the chronology of the construction of its individual sections as well as to reconstruct the spatial and functional layout during the subsequent phases of its existence. The most significant conclusions include the precise determination of the area covered by the main body of the palace and the arsenal, the determination of the location of original, 17th-c. window openings as well as the discovery of the remnants which allowed to reconstruct the original layout of the main staircase – a truly unique design in its times in Warsaw architecture. Another important issue is the nature and scope of alterations of the palace complex during the times when it served as a Discalced Carmelite convent and, later on, as the seat of the Warsaw Charitable Society.

Keywords: 17th-century Warsaw, Kazanowski palace, Discalced Carmelites, architectural research, Baroque architecture

THE KAZANOWSKI PALACE, ORIGINALLY intended to serve as the residence of the heir to the throne, prince Władysław, and substantially extended by its subsequent owner, marshal Adam Kazanowski, was one of the largest residences of its kind in Warsaw during the reign of the Vasa dynasty and also one of the most mysterious in terms of the history of its construction. Despite the relatively well-known albeit limited source documents, forming a convenient starting point for an analysis of the structure and architecture of the palace, no comprehensive on-site

kompleksowych badań architektonicznych *in situ*. Dopiero podczas prac remontowych prowadzonych przez Caritas Archidiecezji Warszawskiej udało się, dzięki staraniom Stołecznego Konserwatora Zabytków, wykonać w 2007 roku kompleksowe badania najcenniejszej części dawnego pałacu, czyli skrzydła wschodniego². Badania inwazyjne objęły południową część parteru skrzydła oraz całe piętro. Badania powierzchniowe przeprowadzono w jego piwnicach oraz dodatkowo w skrzydle północnym pałacu. W ich wyniku ustalono bądź doprecyzowano chronologię powstawania poszczególnych elementów budowli, a także zrekonstruowano układ przestrzenny i funkcjonalny obiektu w kolejnych etapach jego istnienia. Ustalenia poczynione w wyniku badań architektonicznych mogą być punktem wyjścia do dalszych studiów nad architekturą pałacu, jak również szerszych analiz porównawczych.

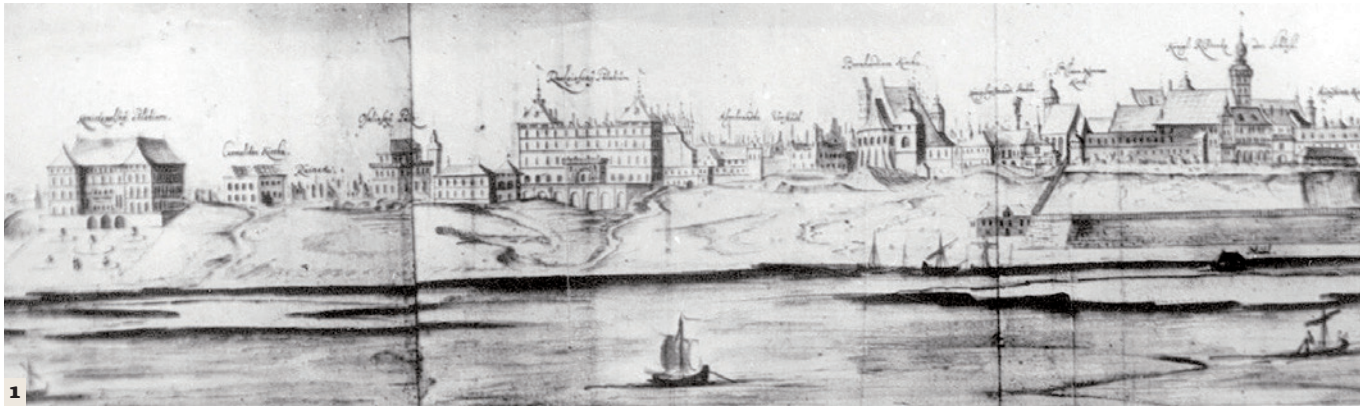
Źródła i literatura przedmiotu

Sławę swą pałac Adama Kazanowskiego zawdzięcza głównie dokładnemu, choć niewysokiego lotu poezją ubarwionemu opisowi, jaki pozostawił Adam Jarzemski (Jarzębski), muzyk królewski, autor wierszowanej książeczki *Gościńiec, albo krótkie opisanie Warszawy z okolicznościami jej*, wydanej w roku 1643. Dziełko dedykowane jest przez autora, zapewne nie bez „satisfakcyjnej” w dukatach, marszałkowi Kazanowskiemu, nic zatem dziwnego, że właśnie pałac królewskiego ulubieńca wyrasta na najwspanialszą rezydencję stolicy. Dość porównać opisanie królewskiego zamku, które zajmuje niecałe sześć stron, z relacją o pałacu marszałka zajmującą stron dwadzieścia pięć. Podczas dosyć chaotycznej wędrówki autora po pałacowych salach, komnatach i piwnicach opisane zostało wyposażenie, meble, obrazy, zgromadzone w arsenale uzbrojenie, a także służba i domownicy Kazanowskiego. By wydobyć z rymowanek Jarzemskiego rzeczową informację, Julian Ursyn Niemcewicz przetłumaczył je na prozę i ogłosił drukiem w tomie trzecim *Zbioru pamiątek o dawnej Polsce*, wydanym w Warszawie w roku 1822 i wznowionym w Lipsku w roku 1839. Nowa edycja *Gościńca*, przygotowana przez Ignacego Chrzanowskiego i Władysława Korotyńskiego, z przedmową Aleksandra Kraushara, ukazała się w roku 1909 pod egidą Towarzystwa Opieki

survey has ever been carried out right until the early 21st century. It was only in 2007 that a survey of the most valuable section of the now-vanished palace – its eastern wing – was performed in the course of renovation works conducted by the Warsaw Archdiocese branch of the Caritas, mostly owing to the efforts of the Warsaw Municipal Monuments Inspector². A survey using invasive research methods covered the southern part of the ground-floor section of the wing as well as the entire upper storey thereof. A surface-deep analysis was performed on the basement walls and, additionally, in the northern wing of the palace. The results of the survey allowed to make a more precise determination as to the chronology of the construction of its individual sections as well as to reconstruct the spatial and functional layout during the subsequent phases of its existence. The conclusions reached during the architectural survey may serve as a starting point for further studies of the architecture of the palace as well as for a broader comparative analysis.

Sources and literature

The palace of Adam Kazanowski first became famous owing to the description provided by Adam Jarzemski (Jarzębski), the royal musician and author of a booklet of rhymes entitled *Roadway, or a Brief Description of Warsaw and its Surroundings* [for original titles – see Polish version] published in 1643 – a description that, though marred by rather poor-quality attempts at poetry, was nevertheless reasonably detailed in its scope. The book was dedicated to marshal Kazanowski himself – most likely not without a certain “compensation” in ducats being paid to the author in exchange for the favour – and so it is no wonder that it is the palace of the royal favourite that was claimed to be the most resplendent of all noble residences in the capital. The most striking proof of this is that the description of the royal castle is not even six pages long, compared to a staggering twenty five pages devoted solely to the marshal’s palace. As the author leads us – rather chaotically, one must say – across the palace rooms, chambers and basements, he describes all of its fixtures and fittings, furniture, paintings, the weaponry stored at the arsenal building as well as the members of the Kazanowski family and their servants. In order



nad Zabytkami Przeszłości. W roku 1981 dokonany został przedruk techniką fotooffsetową z unikalnego już dziś egzemplarza udostępnionego przez Bibliotekę Kórnicką PAN. Luki oryginału uzupełniono według edycji Korotyńskiego (autorzy niniejszej pracy korzystali z tej właśnie wersji *Gościńca*, wydanej w Warszawie w roku 1981).

W roku 1646 krótką, lecz treściwą informację o wspaniałościach rezydencji marszałka zapisał Francuz, Jean de Laboureur, towarzyszący jako sekretarz nieformalnej wysłannicze Ludwika XIV, pani Renée du Bec Crespin, marszałkowej de Guébriant, która złożyła wówczas wizytę bardzo już choremu marszałkowi Kazanowskiemu. Przekład polski dotyczący naszego kraju części dzieła de Labourera, wydane w Paryżu w roku 1647, dokonany został przez Stanisława Potockiego i opublikowany w „Pamiętniku Warszawskim” w roku 1801. Przedrukował go następnie Julian Ursyn Niemcewicz w tomie czwartym *Pamiętników historycznych o dawnej Polsce*. Przekład ten nie jest ścisły. Nowego przekładu dokonał Jan Gintel i ogłosił jego fragmenty w tomie pierwszym antologii *Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*, wydanej w Krakowie w roku 1971³.

Owe dwa literackie opisy były i wciąż są jednym bez mała punktem wyjścia dla autorów piszących o pałacu, z których najobszerniejszą pracę opublikował w roku 1848 Aleksander Wejnert w drugim tomie *Starożytności Warszawskich*. Artykułowi towarzyszyła fantazyjna rycina, pokazująca wyimaginowaną

to extract some useful information from Jarzemski's rhyme, Julian Ursyn Niemcewicz translated it into prose and published in the third tome of the work entitled *A Collection of Memoirs of the Poland of Yesterday*, first released in 1822 and then re-released in 1839. In addition, a brand new edition of Jarzemski's book, prepared by Ignacy Chrzanowski and Władysław Korotyński, with a preface by Aleksander Kraushar, was published in 1909 under the aegis of the Society for the Protection of the Monuments of the Past. In 1981, the unique copy of the work made available by the Kórnik Palace Library of the Polish Academy of Sciences was reproduced using the photo-offset printing technique, with the gaps in the original work being supplemented using Korotyński's edition (it was this version of the *Roadway...*, published in Warsaw in 1981, that the authors of the present article have relied on).

In 1646, a brief yet informative description on the wonders of the palace was written by a Frenchman named Jean de Laboureur, the personal secretary of the informal emissary of King Louis XIV of France, dame Renée du Bec Crespin, wife of the marshal de Guébriant, who paid a visit to marshal Kazanowski – a man whom his sickness was already ushering towards his life's end at the time. The Polish translation of the part of de Labourer's work pertaining to our country (the work itself having been originally published in Paris back in 1647) was prepared by Stanisław Potocki and published in “Pamiętnik Warszawski” in 1801. It was later reprinted by Julian Ursyn Niemcewicz in volume IV of the work called *Historical Memoirs of the Poland of Yesterday*. Yet this translation was by no means an exact one. Subsequently, a new attempt at translation was made by Jan Gintel, who published fragments thereof in volume I of the anthology called

1. Fragment panoramy Warszawy z dawnym pałacem Adama Kazanowskiego wykonanej przez Erika Dahlberga w roku 1656

1. Fragment of the panorama of the city of Warsaw with the former palace of Adam Kazanowski, drawn by Erik Dahlberg in 1656

elewację pałacu od strony Wisły, wykonana na podstawie panoramy Warszawy narysowanej przez Erika Dahlberga w roku 1656, a wyrytowanej (i nie ukrywajmy – upiększonej) przez Nikolasa Perelle’a do księgi Puffendorffa (il. 1).

Znacznie mniej znany i wykorzystywany był ciekawy pamiętnik warszawskiej karmelitanki bosej, która w ciągu 2. połowy wieku XVII i w początku wieku XVIII prowadziła kronikę klasztorną, własnymi oczami obserwując kolejne przebudowy przekształconego na klasztor pałacu. Zachowany w archiwum krakowskich karmelitanek na Wesołej rękopis kroniki opublikowany został wraz z innymi tego typu historycznymi kronikami zakonu przez Rafała Kalinowskiego, późniejszego świętego, w 1902 roku.

Przez kolejne, XVIII stulecie źródła w praktyce milczą o budynkach klasztornych. Zamknięte za klauzurą siostry nie szukają rozgłosu, zaś ubożający konwent nie dysponuje już, jak w ubiegłym stuleciu, funduszami na większe prace budowlane. Porzucono między innymi zamierzoną budowę dużego kościoła, kontentując się kaplicą przekształconą z sali jadalnej w północnym skrzydle dawnego pałacu. Przeniesienie w 1818 roku sióstr z Warszawy do Krakowa przedstawiane bywa, zależnie od źródła, jako dobrowolne przekazanie klasztoru przez karmelitanki bądź jako brutalna kasata i wysiedlenie bezbronnych zakonnic. Monografię warszawskiego klasztoru zamieścił w swym dziele o historii zakonu w Polsce ojciec Benignus Józef Wanat w roku 1979⁴.

Przejęcie zabudowań przez Towarzystwo Dobroczynności i krótką ich historię opisał w 1900 roku znakomity warszawianista Wiktor Gomulicki, nie ustrzegłszy się jednak kilku twierdzeń wątpliwych⁵. Działalność społeczna i pedagogiczna Towarzystwa dopiero ostatnio doczekała się obszerniejszej monografii, napisanej przez Hannę Markiewiczową i opublikowanej w 2002 roku. Autorka oparła się na licznych materiałach źródłowych, w szczególności na napisanych w początkach XX stulecia przez Walerego Przyborowskiego kilkutomowych *Pamiętnikach Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności*, zachowanych w Archiwum Państwowym w Warszawie, nie poświęciła jednak, co zrozumiałe, większej uwagi problematyce inwestycji budowlanych zasłużonej organizacji.

Obszerny opis budowli zespołu i ich szczegółową historię, doprowadzoną do naszych dni, a więc

A Foreign View of Poland – Reports and Opinions, released in Kraków in 1971³.

The aforementioned two literary descriptions have been – and still are – the only starting point for all authors who wrote about the palace in subsequent years, with the first among the works dedicated to this subject having been written by Aleksander Wejnert, published in 1848 in *The Antiquities of Warsaw*, volume 2. This article was accompanied by a rather fantastic drawing showing an imaginary façade of the palace facing the Vistula river, made on the basis of the panorama of Warsaw drawn by Erik Dahlberg back in 1656 and then engraved by Nicolas Perelle, who also did not shy away from enhancing the overall aesthetic appearance of the city, with the final result being published in Puffendorff’s book (fig. 1).

Yet there is also another source – a less known diary of a Discalced Carmelite nun who maintained the monastic chronicle between the 2nd half of the 17th and the early 18th century, witnessing the subsequent alterations of the former palace with her own eyes as it was being adapted to serve as a convent. The manuscript of this chronicle, preserved in the archives of the Carmelite nuns in the Wesoła district of Kraków, was published in 1902 by Rafał Kalinowski – who would be later declared a saint – along with other historical monastic documents of this kind.

Throughout the 18th century nothing was written about the monastic buildings. The nuns themselves, living an isolated life behind its walls, sought no public attention, while the convent itself could not embark upon any major construction efforts due to a shortage of funds. The plans for the construction of a large monastic church were abandoned, with the nuns having to contend with the chapel located in the converted dining room inside the northern wing. In 1818, the Carmelite nuns were relocated from Warsaw to Kraków, which, depending on the sources that we choose to believe, was either the result of the voluntary action or of a ruthless dissolution of the convent and the banishment of the helpless nuns. In his work dedicated to the history of the order published in 1979, reverend Benignus Józef Wanat included a monograph of the Warsaw convent⁴.

Wiktor Gomulicki, an eminent expert in the history of Warsaw, described the takeover of the buildings by the Charitable Society and the brief history of

obejmującą również odbudowę po zniszczeniach wojennych, zamieścił Jarosław Zieliński w siódmym tomie *Atlasu dawnej architektury ulic i placów Warszawy*⁶. Przeszkodą w jednoznacznym określeniu pierwotnego układu przestrzennego pałacu Adama Kazanowskiego oraz późniejszego klasztoru Karmelitanek okazał się jednak ponownie całkowity brak badań architektonicznych obiektu. Autor z naciskiem stwierdza, że budynek klasztorny, stanowiący obecnie tylną oficynę kompleksu gmachów Caritas Archidiecezji Warszawskiej, przetrwał zagładę miasta w 1944 roku i do chwili obecnej nie został w zadowalającym stopniu zbadany pod kątem rozpoznania i właściwego wyeksponowania wszystkich zachowanych reliktyw z XVI i XVII wieku⁷.

Dotychczasowe badania architektoniczne

Pierwsze, wstępne rozwarstwienie budowli dokonane zostało podczas inwentaryzacji zespołu budynków Towarzystwa Dobroczynności przeprowadzonej w latach 1931-1932 przez Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej (z zachowanego w zbiorach naukowych Zakładu pomiaru obiektu korzystały Maria Brykowska w pracy o karmelitach⁸ i Jolanta Putkowska, pisząca o architekturze Warszawy w XVII wieku⁹) (il. 2). Natomiast według opinii Tadeusza Jaroszewskiego, który nie uwzględnił badań ZAP, dopiero powojenne prace Mariana Sulikowskiego¹⁰ oraz jego zespołu doprowadziły do wyodrębnienia reliktyw renesansowego dworu Bobolich, który w roku 1632 stał się własnością Adama Kazanowskiego, jak również do ostatecznego ustalenia czasu powstania pałacu na lata 1637-1643¹¹.

Dopiero znacznie później, uważa Jaroszewski, pałac Kazanowskich trafił do opracowań syntetycznych. Adam Miłobędzki dowodzi, że budowla ta obrazowała stosunkowo wczesny etap przemian wczesnobarokowego zamku w pałac. Dzięki zaakcentowaniu jednego skrzydła, wyróżniającego się wysokością i bogatym ukształtowaniem, całość nabierała cech pałacowych. Opublikowanie tych stwierdzeń nastąpiło dopiero w 1980 roku¹².

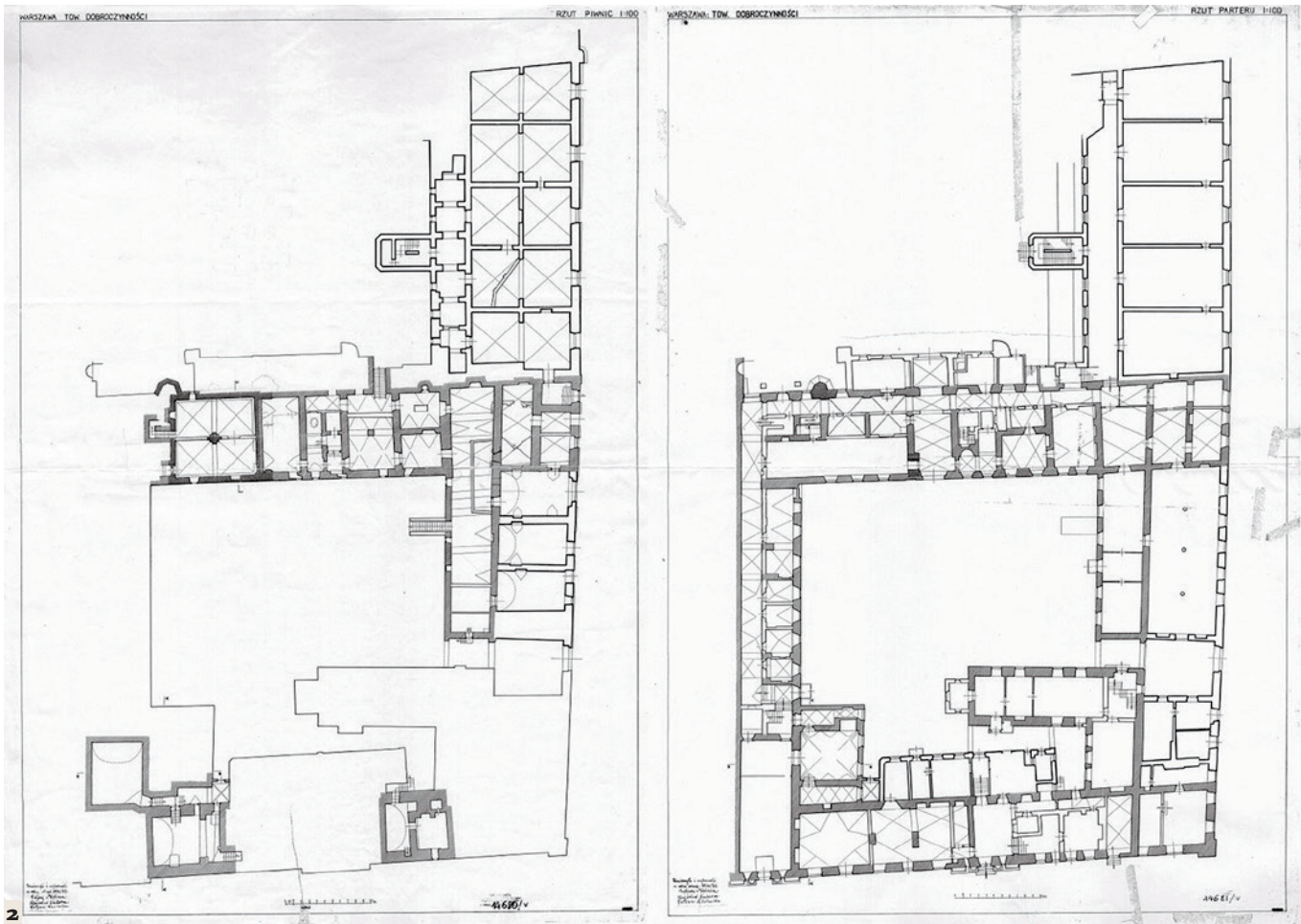
W roku 1998, w związku z zamierzonym rozebraniem wzniesionego na krawędzi skarpy budynku tzw. starej pralni, postawionego na murze oporowym,

them in his work published in 1900, although in doing so, he also made some rather dubious statements⁵. It was only recently that the civic and pedagogical activities of the Society have been described in a more extensive monograph, written by Hanna Markiewiczowa and published in 2002. She relied on numerous sources, including, in particular, the multi-volume *Memoirs of the Warsaw Charitable Society* written by Walery Przyborowski in the early 20th century and preserved by the State Archive in Warsaw. Quite understandably however, the author has not paid too much attention to the question of construction works commissioned by this distinguished organisation.

In his *Atlas of the Bygone Architecture of the Streets and Squares of Warsaw*⁶, Jarosław Zieliński gives an extensive description of the complex of buildings as well as the detailed history thereof, including their reconstruction after World War II. However, the complete lack of any architectural research on the site ultimately proved to be an insurmountable obstacle which frustrated all attempts at an unambiguous determination of the initial spatial layout of Adam Kazanowski's palace that was subsequently adapted as a Carmelite convent. The author emphasises that the former convent which, today, forms the back building of the complex owned by the Warsaw Archdiocese branch of the Caritas, has survived the destruction of the city in 1944 and yet has so far not been examined to a satisfactory extent – which it should be if all of the surviving relics from the 16th and 17th century are to be identified and exhibited in an appropriate manner⁷.

Previous architectural research

The first, initial attempt at the stratification of the building was made while preparing the inventory of the complex of buildings owned by the Charitable Society, carried out in years 1931-1932 by the Department of Polish Architecture of the Warsaw University of Technology; both Maria Brykowska, the author of an article on the Carmelite Order⁸, and Jolanta Putkowska, who wrote a work on the architecture of 17th-c. Warsaw⁹, have taken advantage of the measurements of the building preserved among the resources of the Department (fig. 2). However, in the view of Tadeusz Jaroszewski, who has not taken the research conducted by the Department of Polish Architecture into



badania architektoniczne przeprowadził Jakub Lewicki. Autor stwierdził jednoznacznie, iż przeznaczona do rozbiórki oficyna wzniesiona została w całości u schyłku XIX wieku i nie zawiera w swych murach elementów starszych budowli, w szczególności znajdującej się tu niegdyś altany ogrodowej Adama Kazanowskiego. Perspektywa górnych partii obecnego muru oporowego skłoniła badacza do przypuszczenia, że istniejąca, wielokrotnie reperowana, podpierana i płaszczowana ściana oporowa nie jest oryginalnym, arkadowym niegdyś murem ogrodu Kazanowskiego, widocznym na panoramach Dahlberga i Baryczkowskiej, lecz późniejszym poszerzeniem, być może nawet z początków wieku XIX. Oryginalna, XVII-wieczna ściana winna zatem kryć się pod obecnym ogrodem, bliżej wschodniej ściany pałacu, jak przypuszcza Lewicki, na wysokości ściany zachodniej rozebranej oficyny pralni. Hipoteza ta nie została potwierdzona badaniami terenowymi¹³.

Ten sam badacz po szczegółowym przeglądzie archiwalistów stwierdził z zaskoczeniem, że w obiekcie tak ważnym dla miasta i dziejów architektury w Polsce żadne bardziej kompleksowe badania architektoniczne nie zostały dotychczas przeprowadzone¹⁴, zaś

account¹⁰, it was only the post-war efforts of Marian Sulikowski and his team that made it possible to identify the remnants of the Renaissance manor house of the Bobola family that later became the property of Adam Kazanowski in 1632 as well as to make a final determination as to the date of construction of the palace, i.e. the period between 1637 and 1643¹¹.

In Jaroszewski's view, it was only at a much later date that the Kazanowski palace was included in various comprehensive studies on the subject. Adam Miłobędzki believes that the building that existed at the time represented a relatively early stage of transformation of the former Early Baroque castle into a proper palace. By accentuating a single wing of the palace, distinguished both by its height and the lavishly designed form, the entire structure began taking on the appearance typical of a palace. These views, however, have only been published in 1980¹².

In 1998, in connection with the contemplated demolition of the so-called old washhouse erected at the edge of the escarpment, atop the old retaining wall, a series of studies was conducted by Jakub Lewicki. The author has reached a firm conclusion that the outbuilding earmarked for demolition was erected

wszelkie hipotezy na temat pierwotnego wyglądu pałacu są w dużym stopniu intuicyjne, opierające się na skąpej i bałamutnej często ikonografii oraz równie niekonkretnych opisach literackich.

Dzieje budowlane zespołu pałacowego

Od schyłku XVI wieku do 2. ćwierci XVII wieku: dwór prałata Sadłochy i Andrzeja Boboli

Na terenie zajęтым później przez pałac Kazanowski, pomiędzy klasztorem Bernardynów a stromą drogą od Freta Bernardyńskiej, czyli późniejszego „szerokiego” Krakowskiego Przedmieścia ku Wiśle, stanął zapewne u schyłku XVI wieku¹⁵ dwór królewskiego sekretarza i prepozyta warszawskiej kolegiaty Kaspra Sadłochy Nizeńskiego herbu Korczak. Majętny prałat podejmował i nadzorował liczne inwestycje na terenie Warszawy zarówno we własnym imieniu, jak i z ramienia króla Zygmunta Augusta oraz królowej Anny Jagiellonki. Znajdujemy go w latach 1569-1572 jako prefekta budowy przy wznoszeniu nowego pałacu królewskiego na warszawskim zamku, nadzoruje też budowę pierwszego stałego mostu w Warszawie, u wylotu ul. Mostowej¹⁶.

Dwór prałata Kaspra Sadłochy odnotowany został w 1572 roku po zajęciu go za długi przez wojewodzinę witebską Annę z Radziwiłłów Kiszczynę. Opinia Zielińskiego, iż na panoramie Warszawy z końca XVI wieku, opublikowanej w 1618 roku w atlasie *Civitates Orbis Terrarum* Jerzego Brauna i Franciszka Hogenberga widoczny jest murowany, piętrowy późnogotycki dwór (tożsamy z dworem Sadłochy lub nowy) ze stromymi szczytami w dwóch elewacjach¹⁷, wobec daleko posuniętego schematyzmu rysunku i umowności przedstawień wydaje się jednak nadinterpretacją.

Pomiędzy działką prałata Sadłochy a bernardynami prowadziła w dół uliczka Mała albo Krótka

towards the end of the 19th century and that it contains no traces of any older buildings within its walls, including any remnants of Adam Kazanowski's garden pavilion which had once stood there. The prospection of the upper sections of the existing retaining wall convinced the researcher that this wall – which had seen plenty of repair works, including the addition of various supports and reinforcing layers – is not the original arcaded wall surrounding Kazanowski's gardens which can be seen in the city panoramas by Dahlberg and Baryczkowska and that it may instead form a subsequent extension thereof – perhaps only dating back to the early 19th century. The original, 17th-c. wall might remain concealed beneath the current garden grounds, closer to the eastern wall of the palace; Lewicki believes that this structure may lurk where the western wall of the demolished washhouse had once stood. However, this hypothesis has so far not been proved by any site studies¹³.

Having performed a thorough study of the available archival materials, the same researcher has concluded with some surprise that no comprehensive architectural survey of a building of such importance for the history of the city and its architecture has been carried out so far¹⁴, with all the current hypotheses as to the original appearance of the palace being little more than conjecture, based upon sparse and often unreliable iconography and equally vague literary descriptions.

History of the construction of the palace complex

From the late 16th to the 2nd quarter of the 17th c. – the manor house of prelate Sadłocha and Andrzej Bobola

The entire story begins in the late 16th century¹⁵, when a manor house was erected for the royal secretary and the provost of the Warsaw collegiate church, Kasper Sadłocha Nizeński of the Korczak coat of arms on the site of the future Kazanowski palace, between the Bernardine monastery and the path leading down a steep slope towards the Vistula river from the Freta Bernardyńska street (which would later become the broader section of the Krakowskie Przedmieście street). Kasper Sadłocha Nizeński, a wealthy prelate, conducted and supervised numerous developments in

2. Plan piwnic (po lewej) i przyziemia (po prawej) dawnego pałacu Adama Kazanowskiego wykonany przez Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej w 1931 r. Zbiory Naukowe ZAP WA PW, nr inw. 14680 i 14681

2. Plan of the basement level (left) and the ground floor (right) of the former palace of Adam Kazanowski prepared by the Department of Polish Architecture of the Warsaw University of Technology in 1931. Research documentation of the DPA FA WUT, file no. 14680 and 14681



3

– Parva Platea¹⁸, której dopatrzeć się można na panoramie we wspomnianym *Civitates Orbis Terrarum*.

W roku 1589 ówczesny właściciel, Mikołaj Kiszka, syn wojewody podlaskiego, odstąpił dwór Mikołajowi Mniszchowi, staroście łukowskiemu, który w następnych latach skupował okoliczne grunty. Wobec znanych ze źródeł permanentnych kłopotów finansowych braci Kiszaków nie jest prawdopodobne, by prowadzili oni tu jakieś prace budowlane. W 1598 roku wszystkie dobra odziedziczył syn Mikołaja Mniszcha, Jerzy, wojewoda sandomierski, od którego odkupił je w roku 1611 Andrzej Bobola, podkomorzy koronny. Bobola z kolei odstąpił dwór z przyległymi posesjami królowi Zygmuntowi III, a ten otworzył w budynku pierwszą w Warszawie mennicę. Przed 1620 rokiem dwór został przebudowany w stylu renesansowym¹⁹, co widać na panoramie Warszawy pędzla Christiana Melicha, gdzie jest on biało tynkowaną wieżą mieszkalną na planie kwadratu, wzmocnioną w narożach i w środku elewacji wschodniej potężnymi, wielostopniowymi szkarpami, z których jedna (północno-wschodni narożnik) zachowała się do naszych czasów. Widoczna na panoramie elewacja wschodnia jest dwuosiowa, trójkondygnacyjna i ma górną kondygnację odciętą gzymsem kordonowym. Jej bryłę wieńczą szczyty kryjące dach pogrążony. Od północy przylegała dwukondygnacyjna przybudówka klatki schodowej, a od południa parterowy budynek, kryjący, jak uważa Zieliński, produkcyjną część mennicy, o czym mogą świadczyć widoczne na obrazie dymiące kominy.

Jeśli obecne piwnice części budowli kryjącej dwór kanonika Sadłocha były pierwotnie parterem, wówczas należy przyjąć za Zielińskim, że parter ten był kwadratową salą o centralnym filarze wspierającym

Warsaw both in his own name and on behalf of the King Sigismund II Augustus and the Queen Anna Jagiellon. In years 1569-1572, he acted as the prefect (senior magistrate) tasked with the oversight of the construction of the new royal palace on the site of the Warsaw castle; he also oversaw the construction of the first permanent bridge in Warsaw, located at the exit of Mostowa street¹⁶.

A mention of the manor house of the prelate Kasper Sadłocha was made in 1572, as the house was seized for debts by Anna Kiszczyna née Radziwiłł, the wife of the province governor (voivode) of Vitebsk. However, the view expressed

by Zieliński that the late 16th-c. panorama of Warsaw, published in 1618 in the *Civitates Orbis Terrarum*, an atlas by Jerzy Braun and Franciszek Hogenberg, depicts a two-storey, Late Gothic manor house (i.e. either the aforementioned Sadłocha mansion or a completely new building), with two of its elevations topped with tall gables¹⁷, appears to be an overinterpretation of the available sources due to the schematic nature of the illustration and the rather conventional manner in which the buildings included therein were portrayed.

A small street known as Mała or Krótka street – Parva Platea¹⁸, which can actually be seen on the city panorama included in the aforementioned *Civitates...*, led between the land owned by prelate Sadłocha and the property held by the Bernardine Order.

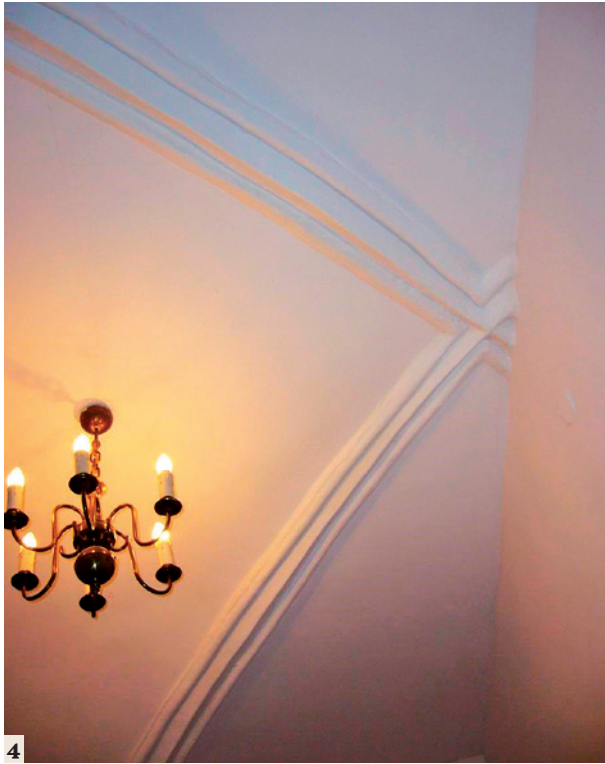
In 1589, the erstwhile owner of the land, Mikołaj Kiszka, the son of the governor of the Podlaskie province, conferred the ownership of the manor house upon Mikołaj Mniszech, the alderman of Łuków, who continued to purchase the surrounding land over the course of the next few years. Since the known source documents tell us much about the continuous financial woes of the Kiszka brothers, it is unlikely that they had started any construction works on the site. In 1598, all of the land was inherited by Mikołaj Mniszech's son, Jerzy, the governor of Sandomierz, who later

3. Hipotetyczny przekrój przez dawny dwór Bobolich. Oprac. M. Rozbicka, R. Kunkel, W. Wólkowski

3. Hypothetical cross-section of the former Bobola family manor house. Worked out by M. Rozbicka, R. Kunkel, W. Wólkowski

4. Zachowany fragment sklepienia z dawnego dworu Bobolich. Fot. M. Rozbicka

4. Preserved fragment of the vaulted ceiling inside the former Bobola manor house. Photo by M. Rozbicka



cztery przęsła krzyżowych sklepień podzielone potężnymi gurtami (il. 3). Sala ta, mimo pocięcia jej na mniejsze pomieszczenia ściankami działowymi, zachowała się w całości do dziś. Kolejna kondygnacja – dzisiejszy parter, również przekryta pierwotnie czterema kwadratowymi sklepieniami krzyżowymi, podzielona była jednak ścianami, prawdopodobnie na trzy pomieszczenia – sień i dwie izby. Zachowały się jedynie dwa z czterech przęseł, północno-wschodnie i południowo-wschodnie, z czego tylko w tym drugim uchowały się partie profilowanych żeber (il. 4).

Jest bardzo prawdopodobne, że we wschodniej elewacji obecnej tylnej oficyny, a dawnego korpusu pałacu Kazanowskiego, tkwią do dziś duże fragmenty elewacji gotycko-renańskiego dworu, po południowej stronie dobrze widocznej, choć częściowo zagrzebanej w ziemi szkarpy²⁰.

1612-1632: dwór we władaniu Zygmunta III i Władysława IV

Kiedy dzieci króla Zygmunta dorastały, ojciec stopniowo lokował je w pobliżu zamku w osobnych rezydencjach. Dla królewicza Władysława kupił w 1612 lub 1617 roku²¹ dawny dwór podkomorzego królewskiego Andrzeja Boboli. Budynek, jak wyżej powiedziano, użytkowany był w latach 1622-1628 jako mennica²². W 1632 roku Władysław, bez wiedzy ojca i ku jego

solął go Andrzej Bobola, the crown chamberlain, in 1611. Later on, Bobola gave the manor house and the land to King Sigismund III, who opened Warsaw's very first mint there. Before 1620, the manor house was redesigned in the Renaissance style¹⁹, which can clearly be seen in the panorama of Warsaw by Christian Melich, which shows the manor house as a white plastered residential tower designed on a square floor plan, reinforced by massive, multi-stepped buttresses at the corners and in the middle of the eastern elevation; one of these buttresses, positioned at the north-eastern corner, has survived intact to the present day. The eastern elevation visible in the panorama follows a two-axial, three-storey design, with the uppermost storey being separated by a string course. The entire structure is topped with decorative gables which conceal a butterfly roof. A two-storey annex which housed the staircase adjoined the structure to the north, with a low, single-storey building abutting it to the south; Zieliński believes this is where the actual coin minting facility was, which the presence of smoking chimneys visible in the painting seems to confirm.

If the current basement level of the part of the building that started its life as the manor house of prelate Sadłocha had originally been its ground floor, then one should assume that Zieliński was right in his statement that this ground floor section consisted of a single, square-shaped chamber with a central pillar supporting a four-bay groin vault divided by massive arches (fig. 3). Despite having been divided into smaller rooms with a series of partition walls, the chamber has survived to the present day in its entirety. The next storey – today serving as the ground floor – also originally featured a four-bay groin vault, even though unlike the chamber below, it was divided into smaller sections, most likely consisting of a vestibule and a pair of rooms. However, only two of the four original bays have been preserved, i.e. the south-eastern and the north-eastern ones, with sections of profiled ribs being preserved only in the latter (fig. 4).

It is very likely that the eastern elevation of the current back building – the former main body of the Kazanowski palace – still incorporates large sections of the elevation of the Gothic and Renaissance manor house, located on the southern side of the surviving buttress which is still clear to see despite being partially submerged in the ground²⁰.

wielkiemu oburzeniu, lekką ręką darował posiadłość swojemu faworytowi, Adamowi Kazanowskiemu (ok. 1599-1649), który przekształcił ją pod koniec lat 30. w wielkopańską rezydencję. Jak relacjonuje Kobierzycki, Władysław hojny był nad miarę dla Kazanowskiego, przyjaciela z lat dziecięcych, z którym wspólnie „hołdowali chłopięcym uciechom”. Królewicz obdarowywał go licznymi kosztownymi prezentami, co wywołało w końcu (nieudaną zresztą) próbę przydania mu kuratora²³.

1632-1649: pałac Adama Kazanowskiego

Według Adama Miłobędzkiego budowę pałacu stolnika, a później marszałka nadwornego koronnego Adama Kazanowskiego rozpoczęto dopiero w 1637 roku, wykorzystując kamienicę Mniszchów/Bobolich. Prace prowadzone przy wykończeniu obiektu trwały do lat 40. (jeszcze w 1643 roku część gospodarcza nie była wykonana) i w ich efekcie powstał, jak uważają dotychczasowi badacze, najwspanialszy i najbardziej luksusowo wyposażony pałac w ówczesnej Warszawie²⁴. Przepych wnętrz, opisanych szczegółowo przez Adama Jarzemeskiego, przewyższył nawet siedzibę króla na warszawskim zamku²⁵. Ta opinia, powtarzana przez kolejnych autorów (na ogół z podziwem, czasem też, jak u Miłobędzkiego, z przekąsem – zob. niżej), oparta jest jednak wyłącznie na wspomnianym panegirycznym opisie i równie komplementującym budowlę rysunku Dahlberga.

Dzięki badaniom architektonicznym z roku 2007 udało się wspomniane wyżej ustalenia w dużej mierze zweryfikować. Przede wszystkim udało się zrekonstruować układ przestrzenny wschodniej części założenia pałacowego.

Składało się ono z głównego skrzydła pałacowego rozpostartego pomiędzy granicą parceli od strony klasztoru Bernardynów a przejazdem ku Wiśle. Skrzydło to nie pokrywało się więc w całości z istniejącym do dziś skrzydłem klasztornym i było od niego krótsze o trzy południowe pasma (ok. 16,5 m). Dalej w kierunku południowym znajdował się wspomniany przejazd, zajmujący szerokość jednego obecnego pasma, a za nim wieżowy arsenał na rzucie zbliżonym do kwadratu (zarówno relikty skośnie opłaszczowanego cokołu pałacu, jak i dolne partie arsenału są do dziś wyraźnie czytelne w piwnicach budynków Caritasu).

1612-1632: The manor house under the King Sigismund III and Władysław IV Vasa

As the children of the king were growing older, their father gradually had separate households established for them in residences located in the vicinity of the castle. For prince Władysław, he acquired the former manor house of the royal chamberlain Andrzej Bobola, purchased in 1612 or 1617²¹. As has already been mentioned, in years 1622-1628 the building served as a coin minting facility²². Later on, in 1632, prince Władysław – without his father’s knowledge and much to his dismay – carelessly donated the property to one of his favourites, Adam Kazanowski (ca. 1599-1649); having taken possession, Kazanowski transformed the manor into a grand residence for himself towards the end of the 1630s. In the words of Kobierzycki, Władysław has always been very generous indeed to marshal Kazanowski, a childhood friend of his with whom he has shared “all the joys of their adolescent years”. The young prince would frequently make valuable gifts to his friend, leading to a failed attempt at the appointment of a custodian to care for his financial matters²³.

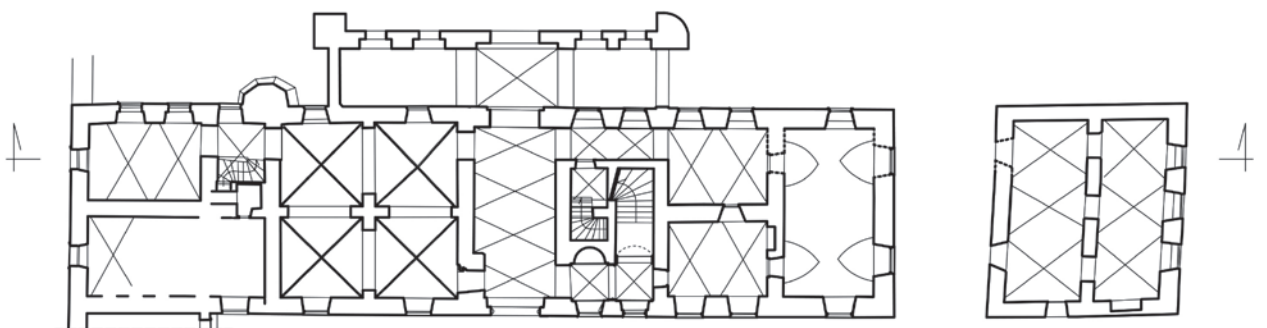
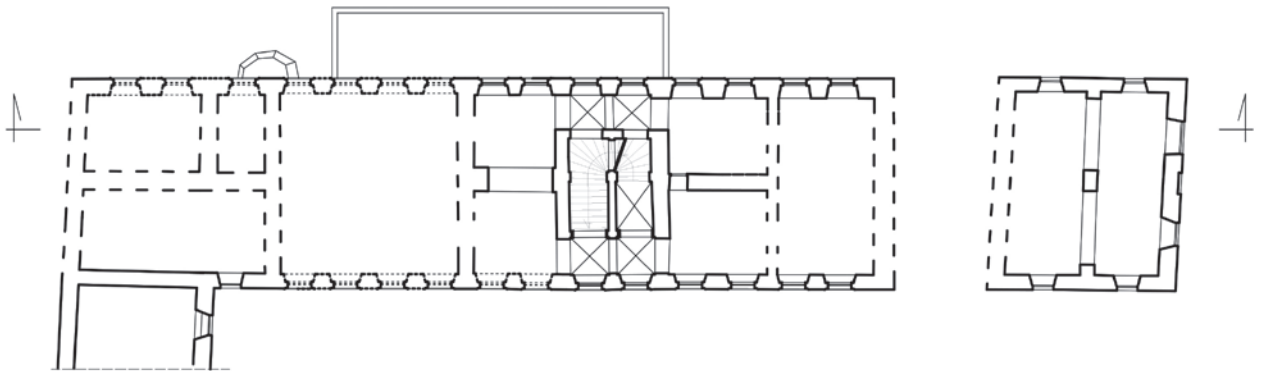
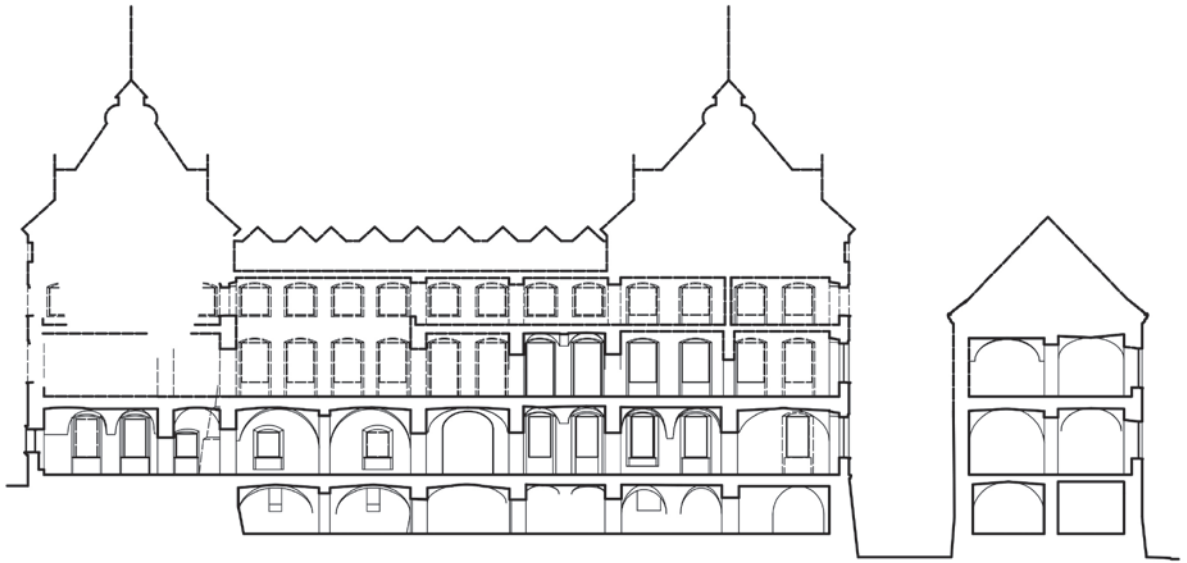
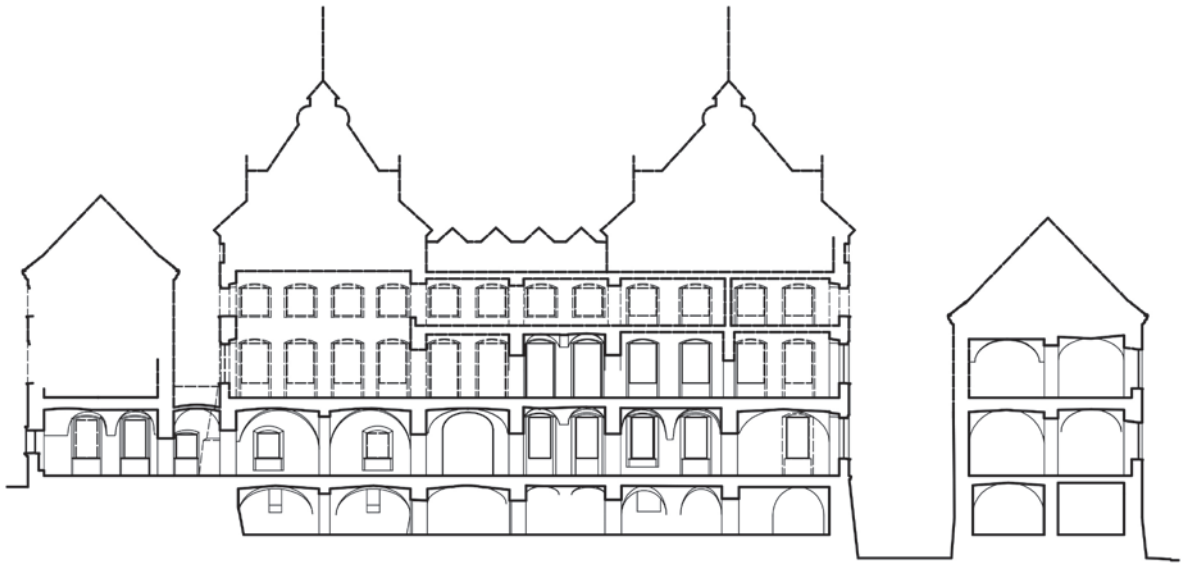
1632-1649: The palace of Adam Kazanowski

According to Adam Miłobędzki, the construction of the palace of the pantler (*stolnik*) and then crown marshal Adam Kazanowski only began in 1637, with the Mniszech/Bobola manor house serving as a starting point. The finishing works were only completed in the 1640s, with the utility section being still unfinished in 1643. In the end, however, this did not seem to matter, for all researchers seem to agree that the final result was the most impressive and opulent palace in the entire city of Warsaw at the time²⁴. The lavishly appointed interiors were described in detail by Adam

5. Hipotetyczne rzuty i przekroje przez dawny pałac Adama Kazanowskiego z głównym skrzydłem sięgającym północnej granicy parceli (górze) i głównym skrzydłem sięgającym północnej ściany dawnego dworu Bobolich (dół). Oprac. M. Rozbicka, R. Kunkel, W. Wólkowski

5. Hypothetical projections and cross-sections of the former Adam Kazanowski palace with the main wing reaching towards the northern boundary of the site (above) and with the main wing reaching towards the northern wall of the former Bobola manor house (below). Worked out by M. Rozbicka, R. Kunkel, W. Wólkowski

5



0 5 10 M.

Nie do końca jasna pozostaje kwestia zasięgu głównego skrzydła pałacu od strony północnej. Układ przestrzenny północno-wschodniego narożnika zespołu z 1. połowy XVII wieku został bowiem skutecznie zartarty późniejszymi przebudowami dokonanymi przez siostry karmelitanki i Towarzystwo Dobroczynności. Mogło ono bowiem kończyć się na północnej ścianie dawnego dworu Bobolich, na co wskazywałby zasięg piwnic obiektu, lub dochodzić do narożnika posesji, co sugerowałaby historyczna ikonografia. Na panoramie Powiśla widzianego z Zamku Królewskiego namalowanej przez Canaletta w roku 1773 na północnej ścianie klasztoru karmelitańskiego wyraźnie widoczne są relikty starszej fasady zapewne głównego korpusu lub, co jest mniej prawdopodobne, jego północnej oficyny (relikty te usunięto niestety po 1945 roku wraz z likwidacją oficyny Resursy Obywatelskiej i przebudową dachu skrzydła północnego i wschodniego) (il. 5).

Od strony północnej przy granicy parceli wzniesiono długą jednotraktową oficynę. Od zachodu powstał natomiast budynek bramny poprzedzony fosą. Zapewne w związku z funkcjonowaniem wspomnianego przejazdu ku Wiśle nie wzniesiono murowanego skrzydła południowego. Ze źródeł pochodzących już z czasów, gdy obiekt był częściowo użytkowany przez karmelitanki wiadomo, iż stała tam tylko oficyna drewniana.

Dobrze czytelny jest również układ przestrzenny przyziemia korpusu pałacu. W jego środkowej części, choć nie na osi, znajdowała się prostokątna sień zajmująca głębokość dwóch traktów. Od północy przylegała ona do dawnego dworu Bobolich, od południa zaś do głównej klatki schodowej, za którą ulokowano dwa dwuprzęsłowe pomieszczenia na planie prostokąta. Przyziemie zakończone było wydłużoną salą zajmującą całą szerokość elewacji południowej. Sala ta przekryta została z kolei kolebką z lunetami. Dwie z nich wyznaczają lokalizację pierwotnych okien w elewacji południowej.

Najbardziej interesujące wydaje się rozplanowanie wspomnianej, częściowo tylko zachowanej klatki schodowej. Powstała ona na rzucie ośmiu kwadratowych pól, z których dwie pary – wschodnia i zachodnia, tworzyły swoiste przedsionki. Środkowe cztery pola zajmowały schody ze spocznikami. Biegi doświetlone były poprzez pary przezroczy, tworząc wrażenie ażurowości obudowy schodów (il. 6). Zapewne właśnie

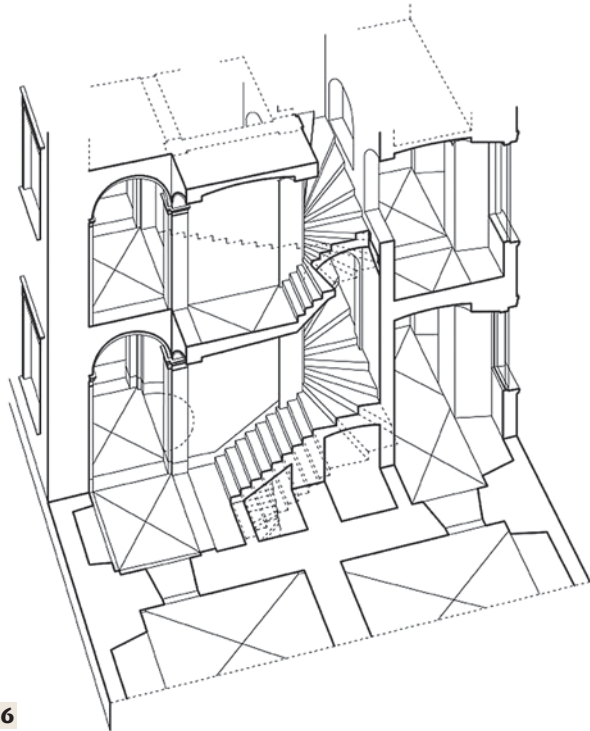
Jarzemski, who thought that their opulence surpassed even that of the royal court itself⁵. This view, which has been reiterated by subsequent authors (mostly with a sense of awe, although sometimes a certain amount of irony seemed to be creeping in as well; Miłobędzki's account – of which more anon – is a very good example of this), has been founded exclusively on the aforementioned panegyric description as well as on the well-known drawing of the edifice by Dahlberg – equally laudatory in its nature.

The architectural studies conducted in 2007 have made it possible to examine the veracity of the above statements. First and foremost, the spatial layout of the eastern section of the palace complex was finally reconstructed to a significant extent.

The palace consisted of the main wing spreading between the boundary of the allocated plot of land running alongside the Bernardine monastery and the passage leading towards the Vistula river. It follows that the footprint of the palace wing was not identical to that of the existing monastery, being shorter by the length of its three southern bays (approx. 16.5 m). Further onwards to the south lay the aforementioned passage, taking up the width of one bay; behind it stood the tower-shaped arsenal building designed on a floor plan approximating the shape of a square. Both the remnants of the diagonal cladding that covered the plinth on which the palace itself had stood and the lower sections of the former arsenal building can still be clearly identified inside the basement of the Caritas building. The extent to which the main wing of the palace reached towards the north remains unclear. This is because the spatial layout of the north-eastern corner of the complex, originally erected during the 1st half of the 17th century, has been practically effaced due to the subsequent alterations made both by the Carmelite nuns and by the Charitable Society. The entire layout could have ended with the northern wall of the old Bobola manor house, which the extent of the basements underneath the structure would seem to indicate, or reach all the way to the corner of the

6. Hipotetyczna rekonstrukcja głównej klatki schodowej pałacu – perspektywa przekrojowa. Oprac. M. Rozbicka, R. Kunkel, W. Wólkowski

6. Hypothetical reconstruction of the main staircase of the palace – cross-section view. Worked out by M. Rozbicka, R. Kunkel, W. Wólkowski



te schody, wiodące z piwnic aż po *mezzanino*, zostały przez Jarzemskiego opisane jako „ślimak”. Klatka schodowa dekorowana była tokańskimi pilastrami. Pod biegiem schodów wiodących na piętro wykonano od strony sieni okazałą niszę, zapewne na posąg.

Znacznie trudniej jest odtworzyć układ piętra dawnego pałacu Kazanowskiego, w czasach sióstr karmelitanek uległo ono bowiem całkowitej przebudowie. Jedynym pomieszczeniem na tej kondygnacji, które zachowało zarówno sklepienia, jak i wykrój gładów okiennych z I. połowy XVII wieku, jest wschodni przedsionek klatki schodowej. Sądząc po odsłoniętym w trakcie badań układzie otworów okiennych, a także relikwach zachowanych w ścianach piętra, układ ten pokrywał się zapewne w znacznym stopniu z układem parteru. Po południowej stronie klatki schodowej miał znajdować się apartament właściciela, po północnej podłużne pomieszczenie ponad sienią (być może wymieniana przez Jarzemskiego galeria obrazów). Dalej ku północy, w miejscu dawnego piętra dworu Bobolich, była wielka sala zajmująca przestrzeń obu traktów i dwóch kondygnacji, z obu stron doświetlona „oknami dwoistymi”, służąca jako jadalnia. Pomieszczenie to przekryto sklepieniem, a ściany obito specjalnie zamawianymi tkaninami. Na jego środku ustawiono fontannę bijącą winem, zaś w jednej z bocznych ścian umieszczono empore dla orkiestry i chóru dostępną z poziomu drugiego piętra. Zapewne w pobliżu owej sali mieścił się również apartament i kaplica.

lot, as the historical iconography appears to suggest. The panorama of the Powiśle neighbourhood as seen from the Royal Castle, painted by Canaletto in 1773, clearly shows that the northern wall of the Carmelite convent bears evident traces of an older façade – most likely of the *corps de logis* of the palace or its northern outbuilding, although the latter appears far less probable. Unfortunately, all these relics have been lost after 1945 with the demolition of the outbuilding of the Citizens' Club and the transformation of the roofs on the northern and eastern wings (fig. 5).

A long, single-bay outbuilding was erected along the northern boundary of the plot. A gatehouse preceded by a moat stood in the western section of the complex. The existence of the passage leading towards the Vistula river was the most probable cause of the decision not to erect a proper southern wing. Sources from the times when the palace was under partial control of the Carmelites indicate only that this part of the site was occupied by a wooden outbuilding.

The spatial layout of the ground floor level of the *corps de logis* of the palace is also reasonably easy to decipher. A rectangular vestibule, two bays in depth, was positioned in the middle section of the building, although not on the axis thereof. This vestibule adjoined the former Bobola manor house to the north, while to the south lay the main staircase; behind it there was a pair of two-bay rooms designed on a rectangular floor plan. The ground floor section ended with an elongated hall which took up the entire width of the southern elevation. This hall featured a barrel vault with lunettes. Two of these lunettes are an indication of the locations of the original windows that had once pierced the southern elevation.

The most interesting aspect of the entire layout is the arrangement of the aforementioned staircase, which has only survived in fragments. Its floor plan consisted of eight square fields, two pairs of which – to the east and to the west – formed *sui generis* vestibules that led into the staircase proper. The middle four fields were occupied by the stairs along with landings. The individual flights of steps were illuminated through paired decorative openings in the walls, lending a light, airy feeling to the entire structure (fig. 6). It was most probably these stairs, leading all the way from the basement to the mezzanine, that Jarzemski described as “the spiral”. The entire staircase was

Poza opisem Jarzemeskiego i wspomnianą już skąpą ikonografią nic więcej nie wiadomo na temat wyższych kondygnacji obiektu. Na *mezzanino*, częściowo skrytym za pasem attyki, ulokowano mieszkania domowników i służby nakryte między wieżami tarasem widokowym²⁶. Środkową część czwartej kondygnacji zajmował taras, z którego rozciągał się wspaniały widok na Wisłę z jednej i na miasto z drugiej strony, wykorzystywany jako miejsce zabaw i przedstawień dworskich. Niewielki spadek posadzki tarasu rekompensowany był starannym odwodnieniem, wodę opadającą odprowadzały przez otwory w attyce liczne łożone rynienki²⁷.

Pierwotny korpus pałacu flankowany był ustawionymi na dachu obszernymi pawilonami o czterospadowych miedzianych dachach. Pomiędzy nimi, na wysokości najwyższej kondygnacji, rozciągała się attyka, adaptowana – jak uważa Zieliński – z dworu prałata Boboli i odpowiednio przedłużona, co jednak wobec wyglądu dachu przedstawionego na obrazie Ch. Melicha jest mało prawdopodobne. Stojąca dziś na dziedzińcu duża kamienna szyszka według tegoż autora wieńczyła niegdyś jedną ze sterczyn tej attyki.

Badania architektoniczne pozwoliły również na poszerzenie wiedzy na temat artykulacji elewacji pałacu. Zarówno od strony wschodniej, jak i południowej i zachodniej odsłonięto gify pierwotnych otworów okiennych, które – co należy podkreślić – tylko w niewielkim stopniu zgadzają się z obecnym układem elewacji. Otwory okienne nie były rozmieszczone w równych odstępach, a ich liczba na poszczególnych kondygnacjach była różna. I tak: od strony Wisły po południowej stronie sieni na parterze znajdowało się pięć okien, natomiast na piętrze sześć. W elewacji południowej na parterze znajdowały się tylko dwa okna wyraźnie przesunięte do narożników budynku. W elewacji zachodniej w południowej części parteru było pięć okien, przy czym skrajne znów były wyraźnie dosunięte do narożnika. Od strony Wisły po północnej stronie sieni znany jest tylko układ okien parteru. W części ściany będącej reliktem dawnego dworu znajdowały się tylko dwa okna, dalej ku północy trzy kolejne nieregularnie rozmieszczone otwory. Jak można więc sądzić z zachowanych relików, najbardziej znana i najczęściej opisywana elewacja wschodnia była 12- lub 15-osiowa (w zależności od długości skrzydła), co potwierdza tylko wątpliwości dotyczące

adorned with Tuscan pilasters. A sizeable niche, most likely designed for a statue of some sort, was located under the flight of steps leading to the first floor.

The layout of the first floor of the Kazanowski palace is much more difficult to recreate, for this level has been changed completely during the times when the building served as a Carmelite convent. The only room on this level which retains both its original vaults and the outline of the splayed window reveals from the 1st half of the 17th century is the eastern staircase vestibule. Judging by the layout of the window openings revealed in the course of research as well as by the remnants of such windows which survive in the first floor walls, this layout is likely to have corresponded with that of the ground floor. The apartment of the owner of the palace is believed to be located on the southern side of the staircase; the elongated room located north of the staircase, above the vestibule, might have been the picture gallery mentioned by Jarzemeski. Further north, replacing the former first floor of the Bobola manor house, was an expansive hall that spanned two bays and occupied both levels of the building. This was the dining room, illuminated by paired windows on both sides of the palace. The dining room featured an impressive vault above, its walls adorned by custom-made textile wallpapers. In the middle of the room stood a fountain spouting wine, while a gallery for the choir and orchestra, accessible from the second floor, jutted out of one of the walls. It is believed that the apartment of the owner of the palace and the chapel must have been located in the vicinity of this great hall as well.

Apart from Jarzemeski's description and the period drawings, which remain scarce at best, little else is known about the higher storeys of the palace. The mezzanine, partially concealed by the decorative roof parapet, contained the apartments of the household members and the servants, with an observation deck directly above, between the towers²⁶. The middle section of the fourth storey was occupied by a terrace providing a breathtaking view of the Vistula river on one side and the city on the other; it was often used as a place for entertainment or courtly diversions. The terrace featured a minimal slope, which was compensated by a well-designed drainage system; numerous leaden drainpipes positioned inside openings in the roof parapet allowed the rainwater to escape²⁷.

dokładności przekazów ikonograficznych (w zależności od wersji panoramy Dahlberga jest ona 13- (oryg.), 14- bądź 15-osiowa). Oś środkową wschodniej elewacji korpusu akcentowała w przyziemiu dobudówka z tarasem widokowym, dostępnym z portalu na piętrze. Mury tej dobudówki zachowały się do dziś.

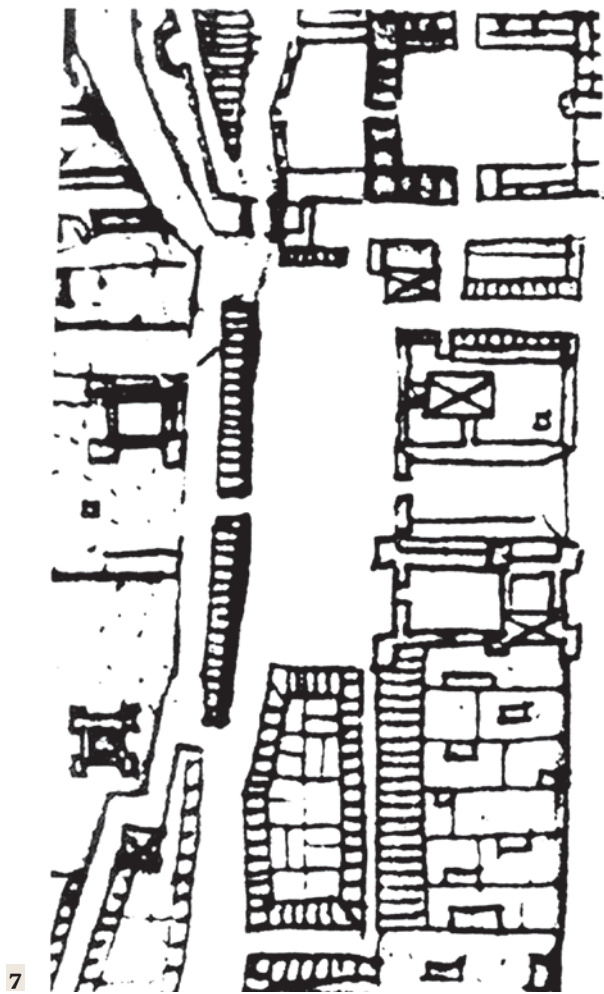
Południowo-wschodni narożnik zespołu zajmował kwadratowy w planie, trójkondygnacyjny budynek zbrojowni, który od korpusu pałacowego oddzielał przejazd ku Wiśle (później przesklepiony, zamknięty ścianami i zamieniony na nowy refektarz klasztorny). Na poziomie piwnic i parteru arsenał, zapewne podobnie jak na piętrze, był budowlą o układzie dwupasmowym. Południowa i północna elewacja cekhauzu posiadały po trzy osie okienne, wschodnia i zachodnia po dwie.

Ostatnim elementem założenia był ogród wybiegający ku Wiśle na wysoko podmurowanej platformie z widokowym belwederem. Mur oporowy podtrzymujący ową platformę był jedną z najbardziej eksponowanych w panoramie Warszawy części pałacu. Według Zielińskiego z owego muru przetrwał ceglany rdzeń, pokryty pierwotnie boniowaniem i wypełniony arkadowymi przejściami do „groty”, za którą znajdowały się kuchnie, spiżarnie i piwnice na wino i piwo. Żadne z pomieszczeń wymienionych tutaj przez autora, jeśli istniały, nie są obecnie dostępne. Dekoracja muru oporowego arkadami i boniowaniem, jak pisze Zieliński, była czytelna jeszcze w końcu XVIII wieku, choć na wędzicie Canaletta nie możemy się już jej dopatrzeć. Jak wiadomo z późniejszych procesów karmelitanek z bernardynami, mur oporowy ogrodu osunął się już u schyłku wieku XVII, ale został odbudowany, zapewne opłaszczowany i wsparty solidnymi skarpami. Narożnik „bastionu” (tak ogród na skarpie określa Zieliński) zaakcentowany został w rezydencji marszałka nadwieszoną wieżyczką (nie występuje ona jednak na historycznej ikonografii ani w opisie Jarzemskiego), a południowy skraj dwuarkadową altaną widokową, której szczątki, jak uważa ten autor, mogły tkwić w murach (obecnie rozebranej) XIX-wiecznej oficyny mieszczącej pralnię. Wspomniane już badania architektoniczne przeprowadzone w części południowej muru oporowego przez Jakuba Lewickiego nie potwierdziły jednak twierdzeń Zielińskiego²⁸.

Na podstawie wyników badań architektonicznych zestawionych z dotychczasowymi ustaleniami

The original *corps de logis* of the palace was flanked by large pavilions perched on its roof and featuring copper-clad hip roofs. Between these pavilions stretched the decorative roof parapet, positioned at the top floor level. In Zieliński's view, the roof parapet was a design idea carried over from the Bobola manor house, extended appropriately to match the new building; however, this appears unlikely given the appearance of the roof shown in the painting by Ch. Melich. The author also suggests that the large stone finial which can still be admired in the courtyard had once crowned one of the pinnacles forming part of the roof parapet.

Architectural research allowed to expand our knowledge on the manner in which the original elevations were divided. On the east, south and west side of the palace, splayed window reveals of the original windows have been discovered. It needs to be emphasised that the layout thereof corresponds to the present one to a minimum extent only. The windows were not arranged at equal intervals, with their numbers on individual floors being different. From the side of the Vistula river, on the southern side of the vestibule there were five ground floor windows, whereas the first floor had six. The ground floor section of the southern elevation had only two windows, which were quite markedly moved towards the corners of the building. The western elevation of the southern part of the ground floor section had five windows, with the outermost one being once again clearly positioned very close to the nearby corner. Insofar as the side of the palace overlooking the Vistula river is concerned, only the ground floor window layout on the northern side of the vestibule has been deciphered. The part of the wall which forms a relic of the former manor house had only two windows, with three further window openings placed at irregular intervals further towards the north. Judging by the preserved relics, the eastern elevation – the most well-known, featured in most of the available descriptions – followed a 12- or 15-axial layout (depending on the length of the palace wing), which only confirms the doubts as to the reliability of iconographic sources – in Dahlberg's panorama, it follows a 13-axial layout (featured in the original version of the drawing) or a 14- or 15-axial one, depending which version of the panorama we care to look at. The central axis of the eastern elevation of the *corps de logis*



poczynionymi przez poprzednich badaczy pałacu można próbować osadzić jego architekturę w nieco szerszym kontekście.

Wzniesiona wokół prostokątnego dziedzińca budowla obrazowała więc stosunkowo wczesny etap przemiany wczesnobarokowego zamku w pałac: wydłużony trójkondygnacyjny blok głównego korpusu⁷⁹ wyróżniał się podwyższeniem skrajnych partii o kolejne piętro na podobieństwo pawilonów. Boczne i frontowe skrzydła pałacu były już niższe, choć nie zatraciły jeszcze organicznej, „zamkowej” więzi z korpusem. Zaakcentowano w nich jedynie bramę wjazdową i być może, co sugeruje plan Hoppego z około 1641 roku (il. 7), narożniki założenia (wspomniany arsenał oraz narożniki północno-zachodni i południowo-zachodni). Czteroskrzydłowe zamki z kwadratowym wewnętrznym dziedzińcem wychodziły z mody już w pierwszej połowie stulecia. Charakterystycznym znamieniem schyłkowej fazy tego późnośredniowiecznego typu budowlanego było akcentowanie jednego tylko skrzydła jako głównego korpusu reprezentacyjno-mieszkalnego.

was accentuated in the ground floor section by an annex with an observation deck on top, accessible from the portal on the first floor. The walls of this annex have survived to the present day.

The south-eastern corner of the entire complex was occupied by a three-storey armoury, designed on a square floor plan, separated from the *corps de logis* by a gateway leading towards the Vistula river; this gateway had later been converted into an enclosed structure and used as a new refectory when the palace was turned into a convent. At the basement and ground floor level (and, it is believed, at the first floor level as well) the arsenal followed a two-bay layout. The southern and northern elevations of the armoury had windows arranged in a three-axial layout, whereas the western and eastern ones followed a two-axial layout.

The final component of the entire complex was the garden which extended towards the Vistula river, rising on a terrace buttressed by tall retaining walls and featuring a garden pavilion (belvedere) which allowed the guests to take advantage of the scenic view beyond. The retaining wall encircling the entire terrace was one of the most immediately noticeable parts of the palace in the entire panorama of the city of Warsaw. Zieliński believes that what was subsequently left of this retaining wall is its inner core – a brick structure originally adorned with decorative rustication and pierced by a series of arched entrances leading into the grotto beyond, which in turn facilitated access to the kitchens, store rooms as well as wine and beer cellars. However, none of the rooms mentioned by the author are accessible today – assuming that they had ever existed at all. Zieliński writes that the decorative rusticated arcade had still been there for all to see back in the late 18th century, even though when we look at Canaletto's famous veduta, we can clearly see that it is no longer there. From the case files pertaining to the subsequent litigation between the Carmelite nuns and the Bernardine Order, the retaining wall surrounding the garden had partially collapsed back in the late 17th

79. Fragment planu Hoppego z ok. 1641 r. z widocznym pałacem Adama Kazanowskiego, reprodukcja: T. Zarebska, *Plany Warszawy z pierwszej połowy XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1964, z. 3, s. 234

79. Fragment of Hoppe's plan from ca. 1641 showing the Kazanowski palace, reproduced from: T. Zarebska, *Plany Warszawy z pierwszej połowy XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1964, vol. 3, p. 234

Skrzydło to bywało na ogół szersze od pozostałych, a w rozplanowaniu nie różniło się zwykle od wolno stojących pałaców. Jeżeli w dodatku wyróżniało się wysokością i bogatszym ukształtowaniem, wówczas, jak w pałacu Kazanowskiego, nabierało rzeczywiście cech pałacu.

Formy przejściowe pomiędzy manieryzmem a barokiem zastosowano również w elewacji głównego korpusu obiektu. Tradycjonalizmowi attyki odpowiadała artykulacja elewacji z parzystą liczbą otworów okiennych głównych elewacji, jak i skromna forma obramień okiennych. Barokową formę miały już wspomniane pawilony na krańcach korpusu głównego. Raczej stereotypowy był również układ wnętrza, do którego analogii możemy dopatrywać się choćby w pałacu zamojskim. Elementem nowatorskim było jednak ujawnione w trakcie badań *in situ* potraktowanie problemu głównej klatki schodowej. Po raz pierwszy w Polsce został również zastosowany tu pomysł tarasowo-rampowego zagospodarowania skarpy, wywodzący się z willowej architektury włoskiej³⁰.

1656-1657: zniszczenie pałacu

Po śmierci Adama Kazanowskiego w roku 1649 pałac przeszedł we władanie wdowy po nim, Elżbiety ze Słuszków. Gdy w rok później wyszła ona powtórnie za mąż za Hieronima Radziejowskiego, pałac dostał się w ręce tego ostatniego. Kolejne małżeństwo Słuszkówny nie układało się najlepiej, gdyż, jak podają plotkarscy pamiętnikarze, pani była „wesołego usposobienia”, a pan był „*impotens*”³¹. W roku 1651 Elżbieta Radziejowska, zirytowana ekscesami męża, wniosła o rozwód i podczas jego nieobecności obsadziła rezydencję, która zgodnie z prawem stanowiła własność obojga, swymi ludźmi. Gdy Radziejowski w końcu września przyjechał do Warszawy, zastał wnętrza pałacowe ogołocone ze sprzętów (żona natomiast twierdziła przed sądem, że to Radziejowski wywiózł wyposażenie i usiłował sprzedać pałac na własną rękę), zaś wieże, okna i bramy obsadzone zbrojnymi. Zapewne skarga Radziejowskiej na wywożenie sprzętów nie była bezpodstawna, gdyż 29 grudnia brat Elżbiety próbował zatrzymać wozy jej męża stojące „przed drewnianym dworem położonym na tyłach pałacu Kazanowskiego”. Próba zbrojnego opanowania pałacu przez Radziejowskiego w dniu 6 stycznia 1652 roku, połączona ze strzelaniną armatnią, w której byli ranni

century, although it was later rebuilt, receiving – it is believed – an additional layer of brick and a series of buttresses intended to reinforce the entire structure. Back in the days of marshal Kazanowski, the corner of the “bastion”, as Zieliński calls the garden rising upon the escarpment around it, was accentuated by an overhanging turret, which, however, has not been mentioned at any point in either the available historical iconography or in Jarzowski’s florid description. On the southern edge of the garden stood the pavilion the remnants of which, the author believes, might have been concealed within the walls of the 19th-c. outbuilding used as a washhouse before it was finally torn down. However, the architectural research performed on the southern section of the retaining wall by Jakub Lewicki has failed to produce any evidence that could back Zieliński’s claims³⁸.

Based on the results of architectural research, compared against the previous conclusions of those who had studied the remains of the palace before, one may attempt to place its architecture in a slightly broader context.

The structure described above, erected around a rectangular inner courtyard, could be said to constitute a relatively early stage in the transformation of the Early Baroque castle into a palace; the elongated, three-storey *corps de logis*³⁹ featured taller, pavilion-like corner sections which formed an additional storey of the palace. The front and side wings of the palace were lower than the main building, even though their organic links with the *corps de logis* were still there – an evident throwback to castle architecture. The only parts thereof accentuated in terms of their architecture was the entrance gate and, perhaps – as the plan drawn up by Hoppe around 1641 (fig. 7) seems to suggest – the corner sections of the complex (the aforementioned arsenal and the north-western and south-western corners). In the first half of the century, castles consisting of four wings rising around a square inner courtyard were widely considered to be outdated. A characteristic trend in the final phase of this late-mediaeval type of architecture was to accentuate a single wing of the structure as the main representational and residential part of the building. This wing would often be wider than the rest, with its inner layout no different than that of ordinary, free-standing palaces. If this part of the building was also taller than

i zabici, skończyła się uchwałą sejmową skazującą go na banicję i przepadek dóbr³².

W roku 1656, podczas oblężenia zajętej przez Szwedów Warszawy, pałac został uszkodzony ogniem artylerii oblężniczej, wzięty szturmem i splądrowany przez wojska polskie jako własność zdrajcy ojczyzny. Opowiada o tym szturmie relacja naocznego świadka wydarzeń: „W dzień św. Piotra i Pawła [29 czerwca 1656 r.] otrąbiono na ochotnika, którego stanęło z różnym orężem ze 20 tys. Obstąpili miasto dokoła i przez całą noc stali, nic się nie odzywając, tylko z dział infestowano całą noc Szwedów. Dopiero pół godziny na dzień krzyknęła ta haramza i za błogosławieństwem Bożym nadspodziewanie, snadź dla łupu, dobrze stawali i prędko szczęśliwie pałac nieboszczyka p. marszałka Kazanowskiego wzięli i zaraz kontynuowali w tejże godzinie oo. bernardynów klasztor i kościół i ten szczęśliwie wzięli³³”.

W następnym, 1657 roku podczas kolejnej okupacji miasta przez oddziały szwedzkie i siedmiogrodzkie pałac został ponownie wzięty szturmem i w znacznym stopniu zrujnowany. W piątek 15 czerwca tego roku podczas oblężenia Warszawy przez wojska Rakoczego rezydencja stanowiąca wciąż własność Hieronima Radziejowskiego została spalona. Następnego dnia miasto skapitulowało, zaś sąsiedni zespół bernardynski podpalił wycofujący się z niego obrońcy³⁴.

1661-1818: pałac jako klasztor Karmelitanek Bosych

Karmelitanek pojawiły się w Warszawie w roku 1649 dzięki fundacji Jerzego Ossolińskiego i osiadły w tymczasowym, drewnianym klasztorze przy Krakowskim Przedmieściu, w miejscu zajętym dwa stulecia później przez Hotel Europejski³⁵. Rozpoczętą w roku 1652 według projektu Gisleńskiego³⁶ budowę murowanego kościoła przerwano w czasie wojen szwedzkich, zaś ewakuowane ze stolicy zakonnice powróciły dopiero po ustąpieniu zagrożenia, zostając wszystkie budynki konwentu w całkowitej ruinie. Siostry zamierzały odbudować swój klasztor na dawnym miejscu, „że był to plac bardzo wygodny i przestronny, na kościół miał też już fundamenta wywiezione i kamień poświęcony pod wielkim ołtarzem”, jednak ówczesna ich protektorka, córka fundatorów klasztoru Helena Tekla z Ossolińskich Lubomirska i jej mąż Aleksander Lubomirski, koniuszy koronny,

the rest of the structure and featured a more lavish design, then the whole complex would indeed take on the appearance of a proper palace, as was the case with the opulent residence of marshal Kazanowski.

The elevation of the *corps de logis* of the building represents a transitional style that marks the boundary between Baroque and Mannerism. The traditional design of the decorative roof parapet is matched by the arrangement of the elevations, with its even number of window openings in the main elevations and the rather restrained forms of window surrounds. The aforementioned pavilions positioned atop the edges of the *corps de logis*, however, were already Baroque in form. The interior layout was also rather typical, similar to that of the Zamoyski palace, to give an example. The only innovative part of the design has been the layout of the main staircase, revealed in the course of site surveys. It was also here that, for the very first time in Poland, the idea for converting the escarpment into a ramp/terrace, originating from the architecture of Italian villas, was applied in practice³⁰.

1656-1657: Destruction of the palace

Following the death of Adam Kazanowski in 1649, the palace was taken over by his widow, Elżbieta Kazanowska née Słuszka. When, one year later, she remarried, becoming the wife of Hieronim Radziejowski, it was him who became the owner of the palace. Yet her marriage did not turn out a happy one, for gossip had it that the lady was “of a playful disposition”, whereas her husband was described as “*impotens*”³¹. In 1651, Elżbieta Radziejowska, growing increasingly irritated by her husband’s excesses, filed for divorce and, in his absence, had her own servants take over the palace despite the fact that, according to law, it remained a joined property of them both. When Radziejowski returned to Warsaw towards the end of September, he found the palace interiors stripped bare of all furnishings and the towers, windows and gates all guarded by armed men. When the trial began, his wife tried to convince the court that it was her husband who took away all the furniture and fittings and then attempted to sell the palace without asking her for permission to do so. Indeed, Elżbieta Radziejowska’s claim that her husband tried to take away the furnishings can’t have been entirely unfounded, for on December 29 her brother attempted to stop a number of her husband’s

dnia 7 czerwca 1661 roku zakupili za 60 000 złp od Elżbiety Radziejowskiej zrujnowany pałac Adama Kazanowskiego z przeznaczeniem jego części na klasztor dla karmelitanek. Mimo że Elżbieta żądała od Lubomirskich za budowlę 100 000 złotych, zgodziła się odstąpić za 60 000 z zastrzeżeniem wieczystych modlitw za jej duszę. Klasztor znalazłby się, tak jak ten pierwotny, czego z reguły przestrzegano, w pobliżu klasztoru Karmelitów Bosych. W zamian za darowiznę Lubomirscy zażądali od zgromadzenia rezygnacji na ich korzyść z zapisu 30 000 złp przeznaczonych na budowę klasztoru przez fundatorkę Izabelę Ossolińską³⁷. Mimo niechętniej reakcji karmelitanek sprawa potoczyła się zgodnie z wolą dobrodziejki i fundatorki i siostry otrzymały w użytkowanie część zdemolowanego w wyniku wojen pałacu. Jak nie bez żalu notuje kronikarka klasztorna, „restauracja zaś tego pałacu na klasztor, lubo z mierną wygodą przez lat trzydzieści i kilka kosztowała przeszło 80 tysięcy złotych, za co nowy i wygodniejszy klasztor można by zbudować”³⁸.

Początkowo siostry umieszczono w tymczasowo adaptowanym, drewnianym wówczas i parterowym skrzydle południowym, zaś skrzydło frontowe, od Krakowskiego Przedmieścia, wraz z dziedzińcem użytkowane było przez Lubomirskich, których pałac jeszcze był w budowie. Siostry skarżyły się na ciągłe zamieszanie na dziedzińcu, „kędy ustawicznie zgraja ludzi różnych przechodziła się i karet zawsze prawie pełno” oraz na brak ogrodzenia od strony ul. Bednarskiej, „skąd jawne od złodziejów niebezpieczeństwo było”. Tymczasem wciąż trwała adaptacja korpusu pałacu na klasztor, z rosnącym zniecierpliwieniem obserwowana przez karmelitanki. W szczególności drażniło je rabunkowe wykuwanie marmurowych posadzek, ościeży, kominków i detali architektonicznych, które przenoszono na prowadzoną równolegle budowę pałacu Lubomirskich³⁹.

Demolowanie przez budowniczych i tak na wpeł zrujnowanego pałacu działało się, jak sądziły siostry, bez wiedzy ich protektorów, choć nie musiało to być prawdą. Helena z Ossolińskich Lubomirska miała bowiem z Radziejowskim dawne „marmurowe” porachunki. Rzeźby i marmury z pałacu Ossolińskich odstąpił bowiem Radziejowskiemu król Karol Gustaw w czasie rabowania Warszawy przez zwycięskich Szwedów. Ten przewiózł je do Radziejowic, skąd w roku 1656,

horse-drawn carts “standing in front of a wooden manor house behind the Kazanowski palace”. On January 6, 1652, Radziejowski made an attempt to seize the palace by force. An exchange of cannon fire ensued, with many dead and wounded on both sides, after which the Polish-Lithuanian parliament passed a resolution ordering his banishment from the Commonwealth and the forfeiture of all his property³².

In 1656, during the siege of the capital city occupied by the Swedish armies, the palace came under artillery fire; later on, it was taken by storm and plundered by Polish forces – a move considered justified as it had, at that point, constituted the property of a man who was declared a traitor. An eyewitness account of these events runs as follows: “On St. Peter and Paul’s day (June 29, 1656), a call was made for volunteers, answered by some 20 thousand men bearing arms of various kinds. And so they gathered around the city and stood there all night, making no sound, pummeling the Swedes with a steady barrage of artillery. It was only half an hour after dawn that the scream of the mob rose as they mounted the attack, with God’s blessing, and so they went, their minds fixed on the spoils that lay ahead, and fought better than most would expect. Soon afterwards the palace of marshal Kazanowski, Lord have mercy on his soul, was taken by storm; not even an hour passed before the nearby Bernardine monastery fell, as did the church”³³.

One year later, in 1657, the Swedish forces seized the city once again, with the aid of Transylvanian forces; the palace came under attack again, the onslaught leading to its ruin. On Friday, June 15, 1657, the armies led by the Transylvanian prince George II Rákóczi mounted a siege of the capital; the palace, still formally owned by Hieronim Radziejowski, was gutted by fire. On the very next day the city itself fell, with the neighbouring Bernardine monastic complex set on fire by its defenders as they were forced to retreat³⁴.

1661-1818: Palace as a convent of the Discalced Carmelite nuns

The Carmelite nuns first appeared in Warsaw back in 1649 owing to the funds provided for the purpose by Jerzy Ossoliński; their original seat was a temporary, wooden monastery on Krakowskie Przedmieście street, standing on the site on which the European Hotel would be erected some two centuries later³⁵.



w czasie wycofywania się szwedzkich wojsk, chciał je wywieźć do Lubeki. Zamiar ten udaremniłi gdańszczanie, którzy położyli areszt na ładunku uciekiniera. Dalsze losy rzeźb nie są jasne, jednak wyrrywający marmury Radziejowskiego (a właściwie Kazanowskiego) do ozdoby pałacu Lubomirskich „architektowie i słuźy” spadkobierczyni Ossolińskich mogli działać na jej wyraźne polecenie⁴⁰.

Część pałacowych marmurów mimo kolejnych zniszczeń i rabunkowych rozbiórek pozostała jednak na miejscu, skoro jeszcze po roku 1681 siostry sprzedały „marmurową bramę” i cegłę z rozebranych partii budowli. Dziś z elementów dekoracyjnych pozostał jedynie zagadkowy profilowany filarek w ościeżu przejścia (teraz zamurowanego) z obecnego przejścia bramnego do pomieszczenia po lewej stronie w trakcie od podwórza (il. 8). Wykonany z brunatnego, zbitego wapienia element o formie tralki, stojący na dekorowanym klockowym cokolicu mógł funkcjonować jako podstawa kropielnicy, której obecnie brak misy, podobnej do tej z przedsionka u bernardynów, co tłumaczy też jego położenie przy wejściu⁴¹.

Do tymczasowo zaadaptowanych pomieszczeń w korpusie pałacu siostry przeniosły się 30 października 1663 roku. Mimo nadchodzącej zimy nie było tam jeszcze pieców (poza jedną izbą), zaś kanały dymowe

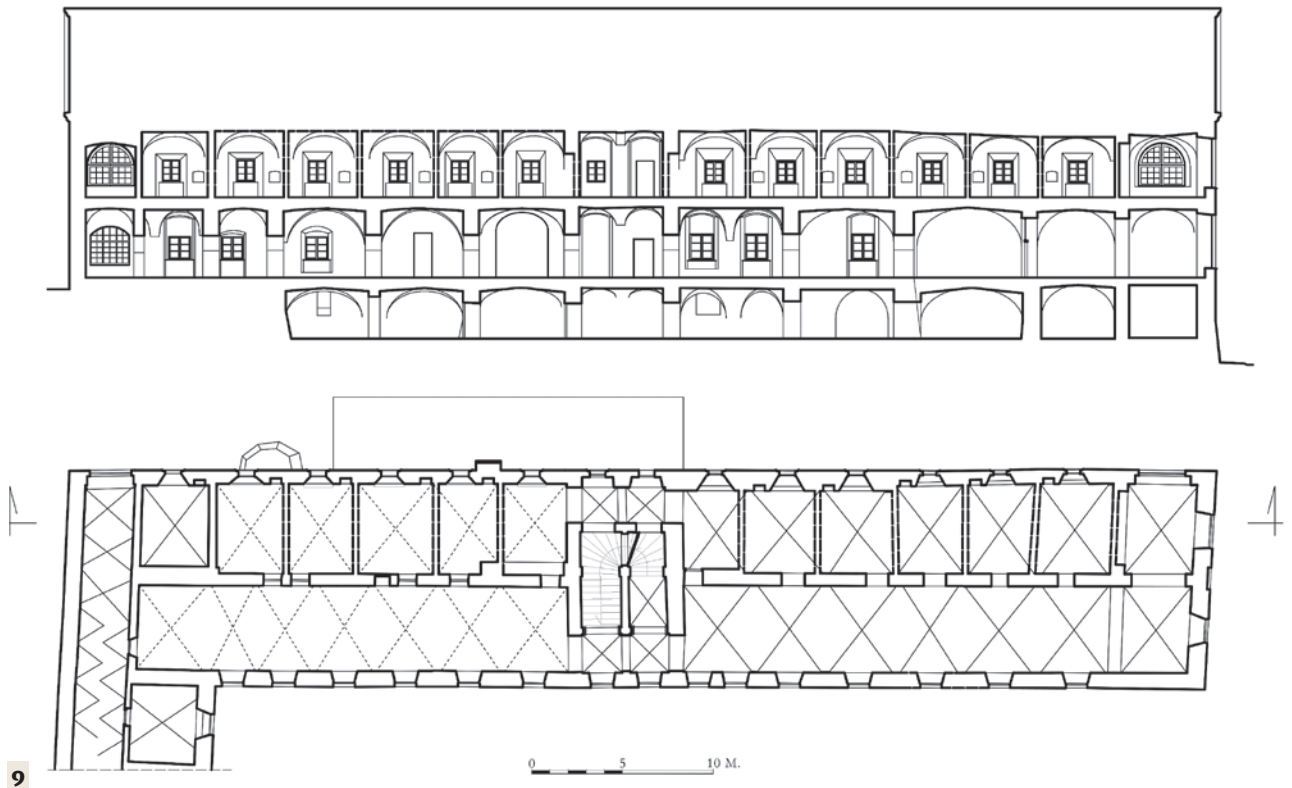
The construction of a brick and stone church began in 1652, based on the design by Giovanni Battista Gisleni³⁶, was halted due to the conflict with Sweden, with the nuns being evacuated towards the north and only returning to the capital when the threat was gone; as they did, however, they found all of the buildings of their convent in a state of utter ruin. The nuns wanted their convent to be rebuilt on its original site, since “it was a most convenient and spacious piece of land, with foundations of the church already there, the cornerstone lying consecrated beneath the great altar”. However, the erstwhile protector of the nuns and the daughter of the convent’s founders, Helena Tekla Lubomirska née Ossolińska and her husband Aleksander Lubomirski, the crown equerry, decided otherwise and purchased the ruined Kazanowski palace from Elżbieta Radziejowska for 60 thousand Polish zlotys, intending to convert it into a new convent for the Carmelite nuns. Despite the original asking price of 100 thousand, the previous owner finally decided to sell the palace for 60 thousand in exchange of a promise of eternal prayer for her soul. The idea was for the new convent to be located – much like the very first one lost during the war – in the vicinity of the monastery inhabited by Discalced Carmelite monks, which was a rule that tended to be followed more often than not at the time. In exchange for the donation, the Lubomirski family requested that the nuns waive the claim to the sum of 30 thousand Polish zlotys which the founder of the convent, Izabela Ossolińska, originally promised to give them for construction of a new monastic complex³⁷. Despite the initial reluctance of the nuns themselves, the entire issue was resolved precisely as their benefactor wanted, with the nuns taking possession of a part of the ruined palace. As the chronicler of the convent notes with regret,

8. Kamienny profilowany filarek w pomieszczeniu po północnej stronie przejścia bramnego. Fot. M. Rozbicka

8. Profiled stone pillar in the room located on the northern side of the gateway. Photo by M. Rozbicka

9. Hipotetyczny przekrój przez trakt wschodni oraz rzut wschodniego skrzydła klasztoru Karmelitanek Bosych po przebudowie w roku 1664. Oprac. M. Rozbicka, R. Kunkel, W. Wólkowski

9. Hypothetical cross-section of the eastern suite of rooms and projection of the eastern wing of the Discalced Carmelite convent following the completion of alteration works in 1664. Worked out by M. Rozbicka, R. Kunkel, W. Wólkowski



9

nie miały wyprowadzonych nad dach kominów. Nadzorujący klasztor przeor karmelitów kazał siostrze zamurować wysokie pałacowe okna, pozostawić jedynie tylko kilka szybek w górnych partiach. Skutkiem tej dbałości o przyzwoitość była mroczność wnętrza, w praktyce uniemożliwiająca siostrze czytanie, naukę czy robotki ręczne⁴². Matka przełożona zajęła izbę z jedynym działającym piecem znajdującą się w jednej z wież, na czwartej, ostatniej kondygnacji pałacu, co zmuszało siostrę furtiankę do ciągłego biegania po schodach, których ponoć było aż sto. Monografista zakonu, o. Benignus Wanat podaje, iż w obszernym salonie urządzono wówczas kaplicę z trzema ołtarzami. Nie zdradza jednak źródła tej informacji. Część przeznaczoną dla siostrz oddzielono wysokim murem. Piękne salony przebudowano na cele zakonne⁴³.

Właściwą przebudowę pałacu na klasztor rozpoczęto wczesną wiosną 1664 roku, tym razem już według wskazówek matki przełożonej karmelitanek. Nakazała ona wyburzenie wszystkich części pałacu, które uznała za niepotrzebne. Pod kilofami padły dwie wieże, znajdujący się między nimi taras widokowy oraz *mezzaniano*⁴⁴. Prace rozbiórkowe trwały przez całe lato, równocześnie budowano ściany działowe cel w trakcie od strony Wisły.

Na dwutraktowym piętrze pałacu, przedłużonym ku południowi nad przejazdem ku Wiśle i doprowadzonym aż do piętra dawnego arsenału, urządzono

“the restoration of this palace with a view of turning it into a convent, taking thirty years to complete and forcing us to live in very little comfort throughout this time, also compelled us to spend nearly 80 thousand zlotys – more than enough to build a new and far more comfortable convent from the ground up”⁴⁸.

Initially the nuns inhabited the temporarily adapted single-storey wooden southern wing, with the front wing facing the Krakowskie Przedmieście street along with the courtyard occupied by the Lubomirski family, whose palace was still under construction. The nuns complained about the incessant commotion in the courtyard, “where an endless cohort of men and women swarms, with nary a moment when no carriages stand nearby”. Another cause for complaint has been the complete lack of any fence towards Bednarska street, which was “an open invitation to thieves”. Meanwhile, the main palace building was still adapted to serve as a convent, as the Carmelite nuns watched with growing impatience. One thing that they found particularly egregious was the ruthless salvaging of marble flooring, door frames, fireplaces and architectural detailing, as all of these items were moved to the site where the new Lubomirski family palace was constructed at the time⁴⁹.

The nuns thought that this demolition of the palace – the condition of which was bad enough from the start – was taking place without the knowledge of

w trakcie wschodnim 12 cel dla zakonnicy, z małymi kwadratowymi okienkami wychodzącymi na Wisłę (il. 9), zaś w trakcie zachodnim, od dziedzińca, poprowadzono wspólny korytarz, zwany czasem przez siostry dormitarzem⁴⁵. Gruba ściana dzieląca trakty piętra okazała się zbyt ciężka, by oprzeć ją na kolebkowym sklepieniu założonym nad przejazdem, w związku z czym podparto je w środku potężnym podciągamiem.

W każdej celi wykuto w ścianie niewielką wnękę na lewo od okna (odkryte w trakcie badań architektonicznych). Okna cel zapewne były nieuszczelne, bowiem mimo założenia zasłon, a później drewnianych żaluzji, siostry skarżyły się na zimno i przeciągi. W rezultacie w roku 1686 zmieniono organizację piętra (o czym niżej), przenosząc cele na stronę dziedzińca, zaś korytarz urządzono od strony Wisły, odwracając biegi głównej klatki schodowej⁴⁶.

Jak już wspomniano, ofiarą wyburzeń padła też pyszna, zajmująca dwie kondygnacje sala jadalna na piętrze, w miejscu której po podzieleniu ścianą międzytraktową znalazł się korytarz i dalsze cele. Kronikarka nie ukrywa żalu, że tak wspaniałe wnętrza nie zostało wykorzystane na kościół. Powodem miał być brak możliwości dostępu dla świeckich oraz architektonicznego rozwiązania fasady kościoła zlokalizowanego na piętrze.

Na parterze skrzydła wschodniego funkcjonowały kuchnia i refektarz (później zwany „starym refektarzem”), urządzone zapewne w prostokątnej sali zamykającej niegdyś korpus pałacu od południa i graniczącej z przejazdem ku Wiśle. Pozostałe pomieszczenia parteru („sienie wielkie i sklepy puste”) pozostawały wciąż niezagospodarowane⁴⁷.

W północnym, bocznym skrzydle, graniczącym wówczas z ogrodem bernardynów, pomieściło się siedem cel zakonnych i korytarz prowadzący do kościoła, w zamierzeniu tymczasowego, urządzonego w skrzydle frontowym zrujnowanego pałacu Kazanowskich, w drugiej izbie stołowej, „lubo nie tak pięknej i sposobnej jak ta, co ją rozebrali”. Na piętrze skrzydła bocznego również zaplanowano cele, których jednak wówczas nie ukończono. Przy kościele zaczęto budować nowy chór zakonny. Skromna fasada przyulicznego skrzydła klasztorowego (sklasyfikowana przez Antonia Corazziego w 1819 roku) nosiła znamiona ówczesnej architektury warszawskiej i, jak

their benefactors, although this might not have been the case. This is because of what one may term a “marble feud” between Helena Lubomirska née Ossolińska and Hieronim Radziejowski, the previous owner of the palace. As the city of Warsaw was being plundered by the victorious Swedish armies, King Charles Gustav of Sweden made a gift to Radziejowski in the form of sculptures and other marble decorations that had originally formed part of the Ossoliński palace. These he brought to Radziejowice, from where he wished to carry them away to Lübeck as the Swedish forces began their retreat in 1656. Yet his plan was foiled by the citizens of Gdańsk, who seized all of the traitor’s cargo. The subsequent fate of the sculptures is unclear, although one may suspect that, given the whole situation, the “architects and servants” of the heiress to the Ossoliński family who tore the marble fixtures out of the walls of Radziejowski’s (or, to be exact, Kazanowski’s) palace in order for them to serve as decorations at the new Lubomirski residence might have in fact been acting at her express request⁴⁸.

However, some of the marble decor must have ultimately remained on the site despite the numerous instances of intentional demolition and salvage, since after the year 1681 the nuns are reported to have sold “a marble gateway” as well as bricks from the parts of the building that were torn down. The sole surviving fragment of those original decorations that is left on the site today is a rather mysterious profiled pillar in the bricked-up door frame that had once led from the current gateway to the room on the left hand side, inside the bay facing the yard (fig. 8). Made of brownish, compact limestone, this baluster-like pillar, standing on a decorated, cuboid plinth, might have previously served as the base of a stoup, although its top section is long gone. The original stoup may have been similar to that found in the vestibule of the Bernardine monastery, which would also explain why it is located so close to the entrance⁴⁹.

The nuns moved to the temporarily adapted rooms in the *corps de logis* of the palace on October 30, 1663. Despite the impending winter, none of the rooms bar a single one had stoves; to make matters worse, there were no chimneys on the roofs that the existing flues could be connected to. The Carmelite prior who oversaw the adaptation of the convent had the nuns brick up all the tall palace windows, leaving

uważa Adam Miłobędzki, była zapewne jeszcze dziełem Constantina Tencalli z około 1643 roku⁴⁸. Twierdzenie to jest trudne do obrony, ponieważ przekaz Jarzemskiego wyraźnie sugeruje „zamkowy” wygląd fasady Tencalli, z fosą, strzelnicami i wieżą bramną, wykorzystanymi zresztą w praktyce podczas „wojny” małżonków Radziejowskich. Fasada klasztoru sprzed przebudowy Corazziego, znana w praktyce jedynie z rysunku Majerskiego, w niczym temu opisowi nie odpowiada. Maria Brykowska sugeruje natomiast, że porządkowa elewacja kościoła była autorstwa Józefa Szymona Bellottiego, który pracował w tym czasie dla karmelitów⁴⁹. Budowę cel w skrzydle głównym i chóru zakonnego ukończono w roku 1668.

Przez długi czas siostry użytkowały jedynie skrzydło wschodnie (czyli dawny korpus pałacowy i budynek arsenału) oraz boczne, północne. W roku 1670 zakonnice dysponowały dalej tylko 12 celami (z czego tylko sześć nadawało się do zamieszkania, a i te „były bardzo zimne”). Częściowo wciąż zrujnowane skrzydło frontowe (zachodnie) oraz parterowy drewniany budynek zamykający dziedziniec od strony ul. Bednarskiej wykorzystywane były nadal przez Lubomirską. Klauzura karmelitanek oddzielona była płotem biegnącym przez środek dziedzińca.

Pożar klasztoru w roku 1674 nie wyrządził wielkich szkód, spłonęła jedynie część dachów.

W roku 1678 wojewodzina krakowska Helena Lubomirska, dobrodziejka klasztoru, zażądała, by siostry przygotowały dla niej i dla jej dworu rezydencję przy klasztorze, w której spędzić by mogła ostatnie lata życia. Zakonnice nie były zachwycone tym pomysłem, tak ze względu na konieczność pokrycia kosztów remontu i odbudowy skrzydeł zachodniego i południowego, zrujnowanych częściowo podczas wojen szwedzkich i dotychczas pozostających poza klauzurą, jak też ze względu na perspektywę obecności przy klasztorze licznego zgromadzenia ludzi świeckich, co zakłócałoby spokój zgromadzenia. Niemniej przystąpiono do prac budowlanych, przystosowując izby w narożniku południowo-zachodnim, u zbiegu Krakowskiego Przedmieścia i ul. Bednarskiej, dla potrzeb fraucymeru wojewodziny, budując korytarz prowadzący od tych izb do jej apartamentu, oddzielną kuchnię i mieszkanie dla służby oraz bramę umożliwiającą niezależny wjazd na dziedziniec⁵⁰. Jak można przypuszczać, była to brama od ul. Bednarskiej, do dziś zresztą funkcjonująca. Na

only a few small panes in the upper sections thereof. This great care for intimacy resulted in the interiors being shrouded in permanent darkness which practically prevented the nuns from doing any reading, learning or handiwork⁴². The abbess took up the room with the only operational stove located in one of the towers, on the uppermost, fourth storey, which forced the gatekeeper nun to run up and down the stairs all the time, no small feat as the staircase reportedly had as many as one hundred steps. Rev. Benignus Wanat, the author of the monograph of the order, wrote that the spacious drawing room was converted into a chapel with three altarpieces. However, he does not cite the source of this information. The section of the palace adapted as a convent was separated from the rest of the site with a tall wall. The once-beautiful rooms were converted to serve monastic purposes⁴³.

The adaptation began in earnest in the early spring of 1664, this time according to the instructions of the Carmelite abbess. And what she wanted was all the sections of the palace which she considered redundant to be demolished. And so, two towers, the observation deck between them and the mezzanine have all been reduced to a pile of rubble⁴⁴. The demolition works were carried out during the summer months; at the same time, the partition walls separating individual cells from one another in the section of the palace facing the Vistula river were being constructed.

A total of 12 cells for the nuns with small, square-shaped windows overlooking the Vistula river (fig. 9) were arranged on the two-bay first floor of the palace, which has been extended towards the south above the gateway towards the river, meeting the former first floor of the arsenal building. A common corridor, sometimes referred to by the nuns as the dormitory, now led across the western bay overlooking the courtyard⁴⁵. The thick wall separating both bays of the first floor proved to be too heavy for the barrel vault spanning above the gateway below to support it on its own; a massive crossbeam running across the middle of the structure had to be used.

In each cell, a small niche positioned on the left hand side of each window was present (discovered in the course of subsequent architectural research). The cell windows must have provided poor insulation, for despite the presence of both curtains and wooden blinds, the nuns kept complaining about draughts. As

szczęście dla klasztoru w roku 1681 wojewodzina zmieniła zdanie i postanowiła zamieszkać na starość przy klasztorze lubelskim. Siostry pospiesznie włączyły odrestaurowane pokoje do klauzury, zamurując okna i drzwi od ulicy, zaś część apartamentu przeznaczając na powiększenie zakrystii. Wówczas królowa Maria Kazimiera, która lubiła czas rekolekcji spędzać z dziećmi u karmelitanek, zwróciła się z prośbą, by nie odbierać tej części klasztoru charakteru świeckiej rezydencji. Ponownie była to prośba nie do odrzucenia i wkrótce odnowionym pomieszczeniom przywrócono charakter rezydencjonalny⁵¹.

Przy okazji tych przebudów dokonano również zmian we wschodnim skrzydle klasztoru, tj. dawnym korpusie pałacu. W zabudowanym dawnym przejeździe ku Wiśle urządzono nowy refektarz, zaś stary refektarz z kuchnią zamieniono na kolejne cele, tzw. dolne. W pozostałych, pustych dotąd salach i izbach parteru korpusu oraz w oficynach znalazły się infirmeria, czyli sala dla chorych, apteka, prowizoria, czyli izba lekarska oraz rubaria (pralnia?) z otwartą suszarnią. Oprócz nowego refektarza z kuchnią urządzono też salę rekreacyjną. Po ukończeniu tych prac rozszerzono klauzurę na cały dziedziniec, rozbierając dzielący go dotąd mur. Na samym dziedzińcu wymurowano dwa szerokie, wolno stojące korytarze, jeden biegnący od furty do bramy i drugi, od koła (czyli od pomieszczenia między chórem zakonnym a zakrystią) do kuchni. Korytarze te, przecinające na krzyż dawny obszerny dziedziniec pałacu, zapewniały wygodną komunikację między budynkami klasztoru bez potrzeby wychodzenia na dwór, co dla karmelitanek bosych w miesiącach zimowych stanowiło poważny problem⁵².

Jak już wspomniano, w roku 1686 siostry, narzekające na zimno i wilgoć w celach na piętrze od strony Wisły, zdecydowały zmienić organizację całej drugiej kondygnacji skrzydła wschodniego, przenosząc cele na stronę dziedzińca. Wyburzono zatem ścianki działowe w trakcie od strony Wisły, zamieniając go na obszerny korytarz, zaś dawny korytarz od strony dziedzińca podzielono ściankami na cele. Ta pozornie banalna zamiana, gdyż oba trakty były tej samej szerokości, wymusiła jednak przebudowę klatki schodowej i odwrócenie biegów schodów. Zapewne wówczas wykonano zachowany do dziś portal wewnętrzny, prowadzący z furty do klasztoru, w profilowanych kamiennych ościeżach z uszakami, potężnym belkowaniem

a result, the entire first floor was rearranged in 1686 (of which more anon), with the cells being relocated to the bay facing the courtyard, while the side of the building facing the river now incorporated the corridor, necessitating the reversal of the flights of steps inside the main staircase⁴⁶.

As has already been mentioned, the once-opulent first-floor dining room that had originally taken up two storeys has also fallen prey to the adaptation process; in the end, the stately room gave way to a corridor and a number of cells, having first been divided by a wall separating the individual bays. The chronicler does little to conceal her regret that such a grand interior was not adapted to serve as a church instead. The reason was allegedly the lack of possibility for ensuring access for believers as well as an appropriate redesign of the church façade on the first-floor level.

The ground floor of the eastern wing now served as the kitchen and refectory (which later became known as the “old refectory”); it is believed that this refectory was located in the rectangular room which had once been the last room of the *corps de logis* towards the south, with the passage towards the Vistula river being located on the other side of the wall. The remaining rooms of the ground floor (“grand vestibules and empty chambers”) have still remained mothballed⁴⁷.

The northern wing of the former palace, bordering with the gardens of the Bernardine monks at the time, contained seven cells and a corridor leading into the church. This temporary church was arranged inside the second dining room, located in the front wing of the ruined Kazanowski palace and “by no means as lavish and well-appointed as the other one which has been torn down”. The first floor of the side wing was also supposed to contain further cells; these, however, had still not been completed at the time. The construction of a new choir gallery has begun alongside the church itself. The austere façade of the convent wing facing the street, which was later redesigned in the Classicist style by Antonio Corazzi in 1819, originally bore all the hallmarks of the Warsaw architecture of the day and, as Adam Miłobędzki believes, its erstwhile appearance was most likely the work of Constantin Tencalla, designed back in 1643 or thereabouts⁴⁸. One finds it difficult to agree with this statement, however, since Jarzemski’s account clearly suggests a “castle-like” appearance of Tencalla’s façade,



i napisem na fryzie „PAMIETAI NA SMIERC – A NIE ZGRZESZIS” (il. 10).

Ponieważ użytkowane były już wówczas cele w skrzydle od bernardynów i na parterze korpusu (w miejscu dawnego refektarza i kuchni), podczas przebudowy w roku 1686 po stronie dziedzińca na piętrze przysposobiono tylko sześć nowych cel zamiast pierwotnych 12 w trakcie wschodnim, zaś w drugiej, południowej połowie zachodniego traktu urządzono nowicjat z kaplicą nowicjacką i zakrytą kaplicy oraz dwa pokoiki dla królowej, na jej osobistą prośbę, na wypadek odbywania rekolekcji. Znalazło się jeszcze miejsce na składzik, czyli „izbę na graty” oraz trudną do identyfikacji „kapliczkę” przy schodach dla sióstr³³.

Dzięki wyburzeniu ścianek cel od strony Wisły otworzyło się wspaniałe wnętrze obszernego korytarza rekreacyjnego, oświetlonego licznymi oknami w wschodniej fasadzie. Wywołało to gniew przysłanego przez karmelitów ojca wizytatora, który uznał, że nie jest to „wedle ubóstwa zakonnego” i kazał zawęzić korytarz do połowy przez wybudowanie przedsionków do cel pełniących rzekomo rolę komórek na przechowywanie opału na zimę.

Mimo narzuconego regułą skrajnie surowego wystroju wnętrz właśnie nowicjat otrzymał dekorację malarską. Jak informuje kronika, „gdy z okazji przeniesienia cel na drugą stronę, nowicjat nowy robiono, natchnął Pan Bóg niektórych dobrodziejów, że

incorporating a moat, embrasures and gatehouse, all of which had actually been used in practice during the rather peculiar war between Radziejowski and his wife. The appearance of the convent façade from the period before the Corazzi redesign – known only from the drawing by Aleksander Majerski – doesn't seem to correspond to this description in any way. Maria Brykowska, on the other hand, suggests that the façade of the church was designed by Józef Szymon Bellotti, who was working for the Carmelite monks at the time⁴⁹. The construction of the cells in the main wing and of the choir gallery was completed in 1668.

For an extended period of time, the nuns only occupied the eastern wing (the former *corps de logis* and the arsenal building) and the side wing located towards the north. In 1670, the nuns still only had 12 cells at their disposal, with just six being fit for habitation despite the fact that even those were “very cold indeed”. The partially ruined front (western) wing and the single-storey wooden building which closed off the courtyard from the direction of Bednarska street were still being used by the Lubomirski family. The Carmelite convent was separated from the rest of the complex by a fence running across the middle of the courtyard.

In 1674, a fire swept across the convent, yet it has caused relatively little damage, with only some sections of the roofs being lost to the blaze.

In 1678, Helena Lubomirska, the wife of the province governor of Kraków and the benefactor of the convent, demanded that the nuns arrange a residence alongside the convent for both her and her court, so that she may spend the final years of her life there. The nuns were hardly overjoyed, not only due to the fact that they would have to cover the costs of the renovation works – including the reconstruction of the western and southern wings of the palace which had been damaged during the Swedish Deluge and which remained outside the boundaries of the convent until then – but also due to the fear that the presence of the residence would cause disturbance to conventual life. Nevertheless, the construction has finally commenced, with the rooms inside the south-western corner located at the intersection of Krakowskie Przedmieście and Bednarska streets being adapted as living quarters for Lubomirska's ladies-in-waiting; a corridor leading from those quarters to Lubomirska's apartment was built, as was a separate kitchen,

10. Portal w pomieszczeniu po południowej stronie sieni skrzydła wschodniego klasztoru Karmelitanek Bosych. Fot. M. Rozbicka

10. The portal in the room located on the southern side of the vestibule inside the eastern wing of the Discalced Carmelite convent. Photo by M. Rozbicka

się złożyli, jeden na ołtarz, drugi na sukienkę srebrną złocistą Najświętszej Pannie Niepokalanego Poczęcia. Inni, osobiście jeden murarz dał złotych sto na pomalowanie tegoż Nowicyatu⁷⁴. Dzięki temu zachowana do dziś polichromia kaplicy nowicjackiej – fundacja „jednego murarza” – może być precyzyjnie wydatowana na rok 1686 lub wkrótce potem⁵⁵.

Ściana wschodnia kaplicy z dwiema wnękami i wtórnie przebitym wyjściem na korytarz (a niegdyś zapewne do zakrystyki) zachowała malowane podziały architektoniczne oraz przewiązane kokardami festony i opaski z wypisanymi wersalikami wyjątkami z reguły karmelitańskiej. Podniebienia łuków i sklepienia ozdobione są wicią roślinną. Na południowej ścianie szczytowej wyobrażono świętą Teresę w habicie karmelitańskim. Malowidło figuralne po prawej stronie w narożu ściany zachodniej zostało odczytane jako Dzieciątko Jezus koronujące świętą Teresę⁵⁶.

W 1689 roku dokonano przebudowy skrzydła północnego (od strony ogrodu bernardynów), w którym do tego czasu zachowały się jeszcze drewniane stropy pałacowe z czasów Kazanowskiego. Stropy te zastąpione zostały sklepieniami krzyżowymi, podwyższono też dach, zamieniając go z dwuspadowego na pulpitowy ze spadkiem w stronę dziedzińca, co wymagało znacznego podwyższenia ściany strychowej od strony północnej. Dach otrzymał nowe pokrycie dachówką, podwyższono też kominy. W skrzydle tym znajdowało się siedem cel klasztornych oraz korytarz wiodący do chóru zakonnicy przy kościele. Wymieniono wówczas posadzkę w celach. W skrzydle południowym, przy kuchni, urządzono niewielką piekarnię i przy niej wyrestaurowano dwie izdebki dla sióstr służebnych⁵⁷.

Po roku 1693 przełożona zleciła naprawę fasady kościoła oraz przylegającego do niej od południa skrzydła wzdłuż Krakowskiego Przedmieścia od strony ulicy i od dziedzińca, „bo jeszcze nie były te ściany z tamtej strony, jak je byli Szwedzi dawno popsowali, ponaprawiane”, co świadczy, iż wciąż było to przyuliczne skrzydło z bramą pałacu Adama Kazanowskiego. Przed elewacją tego skrzydła wystawiono mur tak zwanej korekty, zgodnie z regułą oddzielający budynki klasztorne od drogi publicznej⁵⁸. Mur ten, widoczny jeszcze na wędutach Canaletta, zniesiony został dopiero po wprowadzeniu się karmelitanek.

Poza budynkami dawnego pałacu przebudowano także dawny ogród i jego mur oporowy. Jeszcze

servant's quarters as well as a new gate which allowed members of the household to access the courtyard⁵⁹. As one may suspect, this gate is located on Bednarska street and is still in use today. Luckily for the convent, however, in 1681 Lubomirska changed her mind and decided to spend her twilight years in a different convent in Lublin. The nuns could therefore extend the convent to the newly restored rooms; they bricked up all the windows and doors overlooking or leading towards the street, with parts of the would-be apartment incorporated into the enlarged sacristy. It was at that point that Queen Maria Kazimiera, who frequently spent the time of retreat with her children here, asked the nuns to allow the newly restored residence to retain its secular nature. Once again, the nuns had no choice but to comply and all the rooms were soon restored to their residential function⁶¹.

During these alteration works, certain modifications were also made inside the eastern wing of the convent, i.e. the former *corps de logis*. The former gateway towards the Vistula river, converted into an enclosed section at a later date, would now serve as the new refectory, while the old refectory and kitchen were adapted to serve as additional, ground-floor cells. The remaining rooms and chambers of the ground floor section of the *corps de logis* and of the palace outbuildings were now used as an infirmary, a pharmacy, a doctor's surgery and what is believed to have been the washhouse, along with an open drying room. Apart from the new refectory and kitchen, a recreation room was also arranged. Once these works were complete, the entire courtyard was incorporated into the convent, with the wall running across the middle thereof being torn down. Two broad, free-standing connecting buildings were erected across the courtyard, with one of them leading from the wicket gate to the main gate, while the other facilitated access from the kitchen to the so-called circle, i.e. the room between the choir gallery and the sacristy. These free-standing walkways, intersecting at a right angle in the middle of the spacious former courtyard, ensured convenient communication between the buildings of the convent without the need to ever go outside, which used to be a serious problem for Discalced Carmelite nuns during the winter months⁶².

As has already been mentioned, in 1686, the nuns, complaining about the cold and the damp in their cells

w 1684 roku Tylman z Gameren, przebywając na terenie sąsiedniego klasztoru bernardynów, dostrzegł spękane mury ogrodzenia klasztoru Karmelitanek. W towarzystwie braci przestrzegał on siostry o grożącej im katastrofie budowlanej. Sprawę dokładnie zrelacjonowano w bernardyńskim dokumencie z 13 września 1684 roku: „Mają Karmelitanki Bose sadek ad Orientum, sypany ziemią obmurowany ze trzech stron od sadu klasztoru WWOO Bernardynów ku Wiśle. Mury [które] wspierają ziemię y drzewa tego nasypanego sadku Karmelitanek tak się porysowały y popsowały, że judico Architektów co godzina spodziewać [się] trzeba ruiny de toto, y gwoli temu P. Tylmach najprzedniejszy Architekt przestrzegał Zakonnice, żeby do sadku nie wychodziły, a osobliwie za odmoknienia ziemi z deszczów. Gdyby była ruina tych murów, mniejsza o to, żeby wszystek sadek Karmelitanek z ziemią poszedł na dół y z drzewami Oy-cow Bernardynów, ale quod maximum est, żeby ściana węgielna klasztorna całego klasztoru powinna by się walić za ustąpieniem sadku, który y ziemię nasypaną y drzewami wspiera fundamenta pomienionej ściany y całego klasztoru, zwłaszcza, że wszystka góra na której klasztor stoi jest pełna źródeł, albo wód przynajmniej zaskórnych”⁵⁹.

Jak podaje D. Kaczmarzyk, w dalszej części dokumentu zamieszczone zostały instrukcje, jak należy powstrzymać osuwanie się skarpy, a także bernardyńskie żądania rekompensaty finansowej za ustępstwa na rzecz sióstr. „Spór ten *inter Teressianam et Franciscanam familiam* trwał przez 10 lat i gdy przewidziana przez Tylmana katastrofa nastąpiła i mury klasztoru mocno popękały, bernardyni musieli się zgodzić nie tylko na wzmocnienie od strony ich ogrodu, ale także postawienie trzech murowanych skarp (filarów) od podwórza ich własnego klasztoru. Finał tej sprawy pokazują dwa listy, bernardynów z 25 maja i karmelitanek z 30 maja 1693 r.⁶⁰. Po zawarciu ugody siostry „zaczęły filary od Bernardynów, na podparcie ściany klasztornej rujnującej się, stawiać, było dosyć trudności, niżeli ojcowie bernardyni pozwolili na swoim gruncie te filary robić, ale przecie za ukontentowaniem pozwolili czterech filarów”⁶¹. By uniknąć gromadzenia się wody podmywającej mur oporowy wschodniego ogrodu karmelitanek, wykonano również kanał odprowadzający wodę z górnego ogrodu sióstr w dół do ogrodu bernardynów. Pięć

located on the first floor and overlooking the Vistula river, resolved to change the entire first floor layout inside the eastern wing by moving the cells to the courtyard side. All of the partition walls inside the bay overlooking the Vistula river were demolished, making way for a spacious hallway, while the former corridor on the courtyard side was now divided into individual cells. Although this change might have seemed trivial since both of the bays were of equal width, it actually had serious consequences in the form of the need to reverse the flights of steps inside the adjoining staircase. It is believed that it was at that point that an internal portal leading from the wicket gate to the convent was created. The portal – which survives to the present day – features a stone surround with label-stops, a massive entablature and a frieze bearing the inscription which says, “REMEMBER THY DEATH AND THOU SHALT NOT SIN” (fig. 10).

Since the cells located in the wing of the former palace facing the Bernardine monastery as well as those on the ground floor of the palace (replacing the former refectory and kitchen) have already been in use at the time, only six new cells instead of the contemplated twelve were arranged inside the eastern bay in 1686. The second, southern half of the western bay was adapted as a novitiate with a chapel and sacristy; at the personal request of the Queen, two small rooms were also arranged for her in this section in case she might wish to spend the time of retreat there. The remaining space was adapted as a small storage or lumber room as well as a small chapel allegedly located near the staircase for the nuns to use; today, however, the lack of information makes this chapel hard to identify⁵³.

The demolition of the walls originally separating the individual cells overlooking the Vistula river allowed to open up a magnificent hallway, illuminated by a row of windows in the eastern façade. Yet the mere sight of this resplendent interior was enough to make the inspecting Carmelite priest erupt with rage; he said that such opulence is incompatible with the conventual vow of poverty and ordered the hallway to be reduced to only a half of its width by building small vestibules leading into each cell, the purported aim of this redesign being to provide storage space for firewood for the winter months.

Despite the austerity of interior design which the rules of the convent required, the novitiate walls were

lat później, w 1698 roku, w kwietniu, wymagał on już reperacji⁶².

Ostatnią dużą inwestycją podjętą na terenie dawnego pałacu przez siostry karmelitanki była próba wzniesienia nowego kościoła klasztornego. W lipcu 1696 roku ku cichemu niezadowoleniu sióstr ówczesna matka przełożona postanowiła rozpocząć budowę nowego, dużego kościoła. Ponownie wyłączono z klauzury dziedziniec i po rozebraniu korytarza biegnącego od bramy do furty klasztornej i budynku drwalni, w wykopie na środku dziedzińca rozpoczęto budowę fundamentów i podziemnej krypty pod prezbiterium. W dniu 6 sierpnia poświęcono kamień pod wielki ołtarz i do końca roku ukończono fundamenty prezbiterium oraz wyprowadzono jego ściany na kilka łokci w górę. W następnym roku dokończono ściany, przekryto dachem, który pokryto dachówką, a następnie przesklepiono prezbiterium oraz zbudowano przygotowalnię, czyli zakrystyjkę sióstr (preparatorium) i kapitułarz. Rozpoczęto również budowę dwóch wieżyczek – sygnatur⁶³. W roku 1698 kończono elewacje i gzyms nowego prezbiterium, ukończono i zwieńczono hełmami sygnaturki oraz zbudowano zejście do nowej krypty i spowiednicę sióstr. Z braku środków finansowych budowa została na tym etapie przerwana i przez kilkanaście lat mury prezbiterium stały niezabezpieczone i bez szans na kontynuację. Po tym okresie zastoju kolejna matka przełożona uzyskała akceptację przełożonych zakonnych dla rezygnacji z inwestycji. Ku nieskrywanej uldze sióstr mury nowego prezbiterium zostały rozebrane, a wygodny korytarzyk biegnący od żelaznej furty przez dziedziniec i do dziś istniejącą bramę w korpusie dawnego pałacu aż do ogrodu oraz drugi, przecinający go pod kątem prostym, prowadzący od tzw. koła do kuchni w skrzydle południowym odbudowano, przywracając klauzurę na całym dziedzińcu⁶⁴. Odbudowano też obok nich „i insze bardzo potrzebne gmaszki, [które] dla fundamentów na nowy kościół zepsowane były, że ich jako znowu było trzeba”⁶⁵.

W XVIII wieku karmelitanki warszawskie znacznie ograniczyły swą działalność budowlaną. Brakuje jednak źródeł pisanych, które mówiłyby o inwestycjach na terenie dawnego pałacu. Kronika klasztorna doprowadzona została do roku 1720, zaś dalsze, prawie stuletnie jeszcze dzieje klasztoru są znacznie mniej znane. Z nielicznych wzmianek wiadomo jedynie, że liczba sióstr wzrastała, natomiast klasztor warszawski,

adorned with painted decorations. As the chronicler proclaims, “as the new novitiate was being arranged to celebrate the relocation of cells from one side of the building to the other, the Lord inspired some of our benefactors to provide additional funds, with one funding the altarpiece and the other – a silver, gold-plated cover for the image of the Blessed Virgin Mary of Immaculate Conception. Yet there were other donations, too, for surprisingly enough, one of the brickmasons gave us one hundred zlotys to paint the walls of the novitiate”³⁴. This information allows us to conclude that the surviving polychrome decorations of the novitiate chapel, funded by the said brickmason, were originally executed in 1686 or shortly thereafter³⁵.

The eastern wall of the chapel, pierced by a pair of niches and a doorway leading into the corridor which has been added at a later date (and which, it is believed, originally led to a small sacristy) features surviving painted architectural divisions as well as festoons and bands carrying excerpts from the rule of the Carmelitan Order, written in upper case, with painted ribbons providing the finishing touch. The surfaces of the arches and vaults are adorned with foliate motifs. A painting of St. Theresa, wearing a Carmelite habit, can be seen on the southern gable wall. The figural painting on the right hand side, inside the corner of the western wall, has been interpreted as a depiction of Child Jesus placing a crown on St. Theresa’s head³⁶.

In 1689, alteration works were performed in the northern wing, facing the Bernardine monastery gardens, which, until that time, still featured the original wooden ceilings forming part of the original structure of the Kazanowski palace. These wooden ceilings were then replaced with groin vaults; the roof was also raised, with the original gable roof replaced with a mono-pitched roof sloping towards the courtyard, which required the northern attic wall to be much taller than was previously the case. The roof received a new tile cladding, with the height of the chimneys raised as well. This wing of the convent housed seven cells for the nuns as well as a hallway leading into the choir gallery positioned alongside the church. The floors of the cells were also replaced at the time. Inside the southern wing, a small bakery was arranged alongside the kitchen, adjoined by two restored living quarters for the servant nuns³⁷.

niegdyś jeden z najbogatszych w stolicy, ubożał coraz bardziej, na skutek czego nie podejmowano też w nim znaczniejszych inwestycji. Uregulowano natomiast osuwający się „sadek”, zaś na tarasie (gdzie na osi dawnego pałacu odnotowano w 1762 roku altanę) i pod nim urządzono ogrody o regularnych kwaterach⁶⁶.

1819-1944: Warszawskie Towarzystwo Dobroczyńności

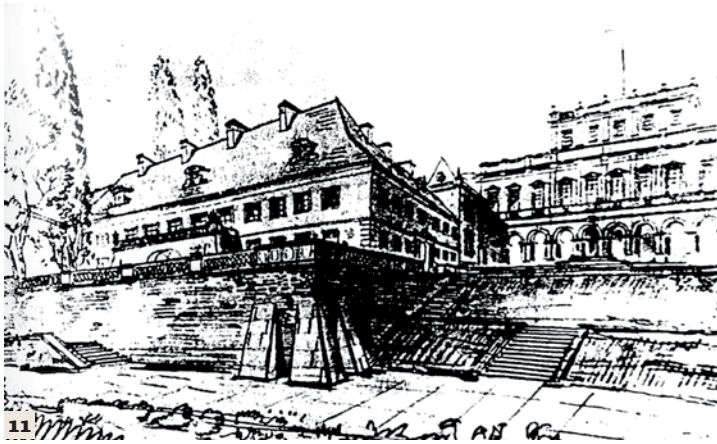
Powstałe w roku 1814, wkrótce po wojnach napoleońskich, Warszawskie Towarzystwo Dobroczyńności poszukiwało w mieście budynku na pomieszczenie szpitala i domu starców. Władze Królestwa Polskiego przyznały Towarzystwu część stojących pustkami zabudowań księży karmelitów, jednak z braku pieniędzy na ich remont propozycja nie została przyjęta. Dopiero interwencja hr. Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej w Petersburgu doprowadziła w 2. połowie 1818 roku do zasilenia funduszy Towarzystwa sumą 90 000 złp na urządzenie siedziby WTD, wyasygnowaną ze środków przeznaczonych na przebudowę zamku na potrzeby władcy i pozostającą w jego osobistej dyspozycji. Wybór Rady Administracyjnej Królestwa padł wówczas na zabudowania klasztoru Karmelitanek, który władze kościelne suprymowały 18 grudnia 1818 roku, zaś siostry przeniosły się do Krakowa na Wesołą, oddając klasztor Towarzystwu⁶⁷.

Przystosowaniem budynku dla potrzeb Towarzystwa zajęła się Deputacja Budownicza pod przewodnictwem profesora na wydziale architektonicznym Uniwersytetu Warszawskiego, Michała Kado, który nie spełnił jednak oczekiwań władz WTD, gdyż remont był kosztowny i niewystarczający. Dokończenie prac powierzono dwóm znanym architektom warszawskim: Fryderykowi Lesslowi i Antoniemu Corazziemu. Ostatecznie pracę ukończono w roku 1820⁶⁸. Brak jakichkolwiek przekazów, a w szczególności planów architektonicznych dotyczących tej inwestycji uniemożliwia jednoznaczne ustalenie zakresu przebudowy klasztoru, która musiała być znaczna. Monografista zakonu, ojciec Benignus Wanat, zasadniczą przebudowę kościoła i klasztoru przez Corazziego datuje natomiast dopiero na rok 1839, nie podając jednak źródła tej informacji⁶⁹.

Z pewnością budynek frontowy w nowej postaci istniał już w 1821 roku, gdy zajęto się urządzaniem w tym skrzydle siedziby WTD sali koncertowo-

After 1683, the abbess commissioned a series of repair works which were to be carried out on the façade of the church as well as on the wing which ran alongside the Krakowskie Przedmieście street, adjoining the church itself, with both the street and courtyard sides of the said wing to be included within the scope of the restoration works, the reason for this being that “the walls on that side have seen no repairs ever since the Swedes had first ruined them”. This proves that, during the period in question, the original wing of the Kazanowski palace incorporating the gateway had still existed. Since the rule of the Order provided that a special wall had to separate the monastic buildings from a public road⁸, a structure of this kind was erected in front of the elevation. This wall can still be seen in Canaletto’s paintings and was only torn down after the Carmelite nuns have left.

Apart from the former palace buildings, the garden and the retaining wall were also subjected to a series of alteration works. Back in 1684, as he visited the neighbouring Bernardine monastery, Tylman van Gameren observed that the wall surrounding the Carmelite convent was heavily cracked. When he did so, he warned the nuns in the presence of the Bernardine monks that if nothing was done about it, they could soon be facing a disaster. The whole issue was described in detail in a document prepared by the Bernardine monks on September 13, 1684: “The Barefoot Carmelite nuns have a small orchard positioned towards the east, its sides held in place by walls on three sides, right next to the Bernardine monastery orchard towards the Vistula river. Yet the walls that support the soil and the trees of the said Carmelite gardens have developed so many cracks over the years and are in such poor shape, that in the view of architects who saw them, a disaster may be upon us at any moment, and so Mr Tylmach, an architect of some repute, warned the nuns not to enter the orchard, especially after heavy rains. If these walls were to fail, not only could the Carmelite orchard and its masses of soil collapse, taking the trees of the Bernardine Fathers with them, but also the foundations of the entire convent may give in as the orchard soil subsides, for this soil and the trees that grow within support the said foundations and the whole convent above. The presence of water springs, or at least subsoil waters, inside the hill upon which the convent stands makes this all the more likely⁸⁹.”



-widowiskowej, z wynajmowania której dochód stanowił własność Towarzystwa i przeznaczony był na potrzeby ubogich. W dniu 12 września 1829 roku w gmachu Towarzystwa Dobroczynności, w skrzydle od Krakowskiego Przedmieścia, otwarto drugi wówczas w Warszawie teatr, nazwany Rozmaitości. Sala z galerią i balkonem mieściła łącznie około 400 osób. W 2. połowie XIX wieku, szczególnie w latach 70., w sali tej oprócz koncertów i przedstawień teatralnych urządzano również wystawy malarstwa, między innymi eksponowane tu były wielkie płótna Henryka Siemiradzkiego. Od roku 1820 na parterze frontowego skrzydła mieścił się również tzw. Sklep Ubogich, rodzaj komis, w którym przenoszący się do domu starców mogli wystawić na sprzedaż swe ruchomości, uzyskując w ten sposób gotówkę⁷⁰.

W roku 1833 Towarzystwo uzyskało pożyczkę rządową w wysokości 60 000 złp na budowę oficyny dla ubogich przy ul. Bednarskiej⁷¹, której spłatę udało się rozłożyć na 26 (a nie dopuszczalne przepisami 12) lat. Pożyczka udzielona została 28 maja 1834 roku i Deputacja Budownicza, w skład której wchodził architekt Fryderyk Lessel, Jan Jakub Gay i Antonio Corazzi natychmiast przystąpiła do realizacji. Oficyna w następnym, 1835 roku była już ukończona, przynajmniej w stanie surowym, na co wydatkowano 15 000 rubli⁷².

Nie jest zatem pewne powszechne w literaturze przedmiotu twierdzenie, iż oficyna stojąca wzdłuż ul. Bednarskiej, poniżej zespołu WTD, zaprojektowana była przez Jana Jakuba Gaya ani słuszne jej datowanie na lata 1840-1841⁷³. Nie zachowały się rysunki projektowe oficyny, co dodatkowo autorstwo projektu czyni niepewnym, tym bardziej że jego architektura bliższa jest manierze Lessla, z reguły kontrastującego surową bryłę budowli z drobnym, precyzyjnym

D. Kaczmarzyk writes that the rest of the document contains guidelines on how to stop the escarpment from subsiding as well as the demands of financial compensation made by the Bernardine monks in exchange for concessions to the Carmelite nuns. "This dispute *inter Teressianam et Franciscanam familiam* went on for 10 years; when the disaster which Tylman foretold finally came and the convent walls have begun to show cracks, not only were the Bernardine monks forced to make it possible for reinforcements to be made from the garden side thereof, but they also had to allow three brick buttresses to be erected inside their own monastery yard. Just how the whole dispute ended is shown by two letters, one from the Bernardine monks and the other from the Carmelite nuns, sent on May 25 and May 30, 1693 respectively⁶⁰. Once a settlement was reached, the nuns "began to construct buttresses supporting the damaged convent wall in the Bernardine monastery yard; it was hard enough even though the Bernardine monks have finally agreed for four of those to be built on their land⁶¹. In order to prevent the scouring action of accumulated water which could end up damaging the retaining wall in the eastern section of the Carmelite gardens, a drainage channel was also built to divert the water away from the Carmelite gardens above to the Bernardine orchard below. Only five years later, however, in 1698, this drainage channel was already in need of repairs⁶².

The last substantial investment that the Carmelite nuns made on the site of the former palace was the attempt to build a new conventual church. In July 1696 the abbess decided to begin the construction of a new, larger church, which, however, was met with a quiet disapproval on the part of the nuns themselves. After the courtyard was once again made accessible to persons from outside the convent, the covered walkway leading from the gate to the wicket gate and the woodshed was demolished and a large pit was excavated in the middle of the courtyard, intended to accommodate the foundations and the subterranean crypt

11. Projekt skarpy Krakowskiego Przedmieścia, rys. Z. Stepiński, reprodukcja z: B. Bierut, *Sześćoletni plan odbudowy Warszawy*, Warszawa 1950

11. Design for the escarpment along Krakowskie Przedmieście street, drawn by Z. Stepiński, reproduced from: B. Bierut, *Sześćoletni plan odbudowy Warszawy*, Warsaw 1950

detalem, niż monumentalnego „starożytnika” i klastycysty Gaya (patrz: spichlerz w Modlinie).

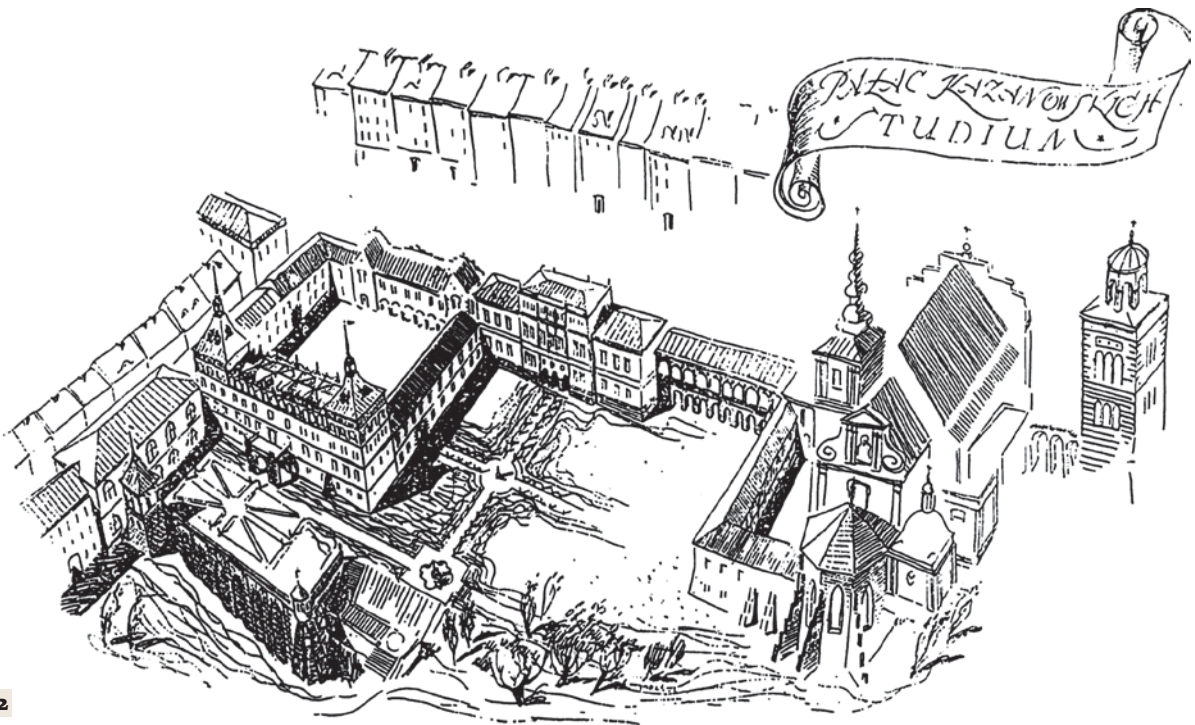
Oficina była budynkiem jednoraktowym, zachodnią ścianą szczytową dostawionym do niegdyśszego cekhauzu, czyli arsenału w zespole pałacu Adama Kazanowskiego. Zawiera pięć dużych sal ustawionych pierwotnie w amfiladzie. Jej frontowa, pięćoosiowa elewacja od ul. Bednarskiej uzyskała formy architektoniczne wczesnego renesansu, jednak nie toskańskiego (czy florenckiego), jak chcą autorzy przewodników, lecz, mimo tynkowanej, nie zaś ceglanej powierzchni ściany, zdecydowanie lombardzkiego⁷⁴. Dobudowa oficyny spowodowała zamurowanie okien południowego krańca wschodniej elewacji klasztoru.

Najpewniej wkrótce po roku 1890, w tym samym czasie, gdy na krawędzi tarasu od strony Wisły wznoszono wschodnią oficynę mieszczącą pralnię, dobudowano drugi, północny trakt wspomnianej wyżej oficyny od strony ul. Bednarskiej, w którym znalazł się korytarz wraz z klatką schodową. Wnętrza przyziemia (od strony dziedzińca) tego traktu podzielone są szeregiem niskich nietynkowanych filarów, połączonych odcinkowymi arkadami i wspierających sklepienia krzyżowe pięciu przęseł. Dwukondygnacyjna, ośmioosiowa elewacja tylnego traktu licowana jest dwoma rodzajami cegły, czerwoną i żółtą, ułożonymi na przemian pasami. Uszkodzenia elewacji z czasów ostatniej wojny zostały prowizorycznie naprawione, zaś cały budynek od strony podwórza w ostatnich latach nieco podwyższono, by pomieścić dodatkową kondygnację w poziomie dachu. Do wschodniego ryzalitu w północnej elewacji oficyny przylegał łącznik wiążący ją bezpośrednio z opisanym dalej budynkiem pralni (łącznik rozebrano do poziomu parteru w roku 2000, pozostawiając część przylegającą do oficyny, zakończoną niewielkim tarasem).

Pozostałe inwestycje budowlane w zespole Towarzystwa Dobroczynności prowadzone w XIX stuleciu znamy prawie wyłącznie od strony finansowej. W roku 1843 przeprowadzono remont pomieszczeń instytucyjnych, zaś w roku 1849 władze WTD przeznaczyły 2587 rubli na wyposażenie budynku w łaźnię, pralnię, suszarnię i toalety. W 1855 roku wybudowano piekarnię. Podczas przesury Ludwika Szwedego przebudowano w domu starców korytarze na szerokie, po których ubodzy mogli odbywać spacerów nawet w niepogodę⁷⁵. Niemniej w budynkach, gdzie w 2. połowie

underneath the contemplated chancel. On August 6, the consecration of the cornerstone laid beneath the great altar took place, with the chancel foundations being completed by the end of the year, its walls rising a few elbows above the ground. In the following year, the walls were finally complete – as was the roof, clad with tiles. The next step was to construct the vaults above the chancel as well as the chapter house and the so-called *preparatorium* – a small sacristy for the nuns. The construction of two steeples has also begun during the same year⁶³. Towards the end of 1698, the elevations and cornice of the chancel were complete, as were the steeples with their decorative cupolas; stairs descending into the crypt and a confessional for the nuns were also built around the same period. Shortly afterwards, however, the entire construction process was discontinued due to lack of funds, with the walls of the unfinished chancel standing exposed to the elements for more than a decade, awaiting the moment when the works would finally resume. After this hiatus, the subsequent abbess successfully petitioned her superiors for the cancellation of the project. Much to the relief of the nuns, the walls of the new chancel were dismantled, while the convenient walkways – one leading from the iron wicket gate through the surviving gateway in the main body of the former palace towards the gardens, the other intersecting the first walkway at a right angle and connecting the room between the choir gallery and the sacristy with the kitchen in the southern wing of the convent – have both been rebuilt, with the entire courtyard being made inaccessible to anyone from outside the convent once more⁶⁴. In addition, “the other much-needed little buildings that had been torn down to make space for the new church” have now been rebuilt, “since they would be needed here once again”⁶⁵.

During the 18th century, the Carmelite nuns substantially limited all their investments in Warsaw. Nevertheless, there are no written sources which could provide us with a detailed account of their investments on the site of the former palace. The chronicle only runs to the year 1720, with the subsequent stage in the history of the convent, spanning nearly 100 years, being much more obscure. Based on the little information, we can only conclude that the number of nuns kept on growing, while the convent itself – once one of the most well-funded in the entire city of Warsaw



12

XIX wieku przebywało przeciętnie około 300 starców i kalek równocześnie, panowała duża ciasnota. Relacje z tych czasów mówią o salach wypełnionych łózkami, między którymi trudno się było przecisnąć, zaś ubodzy mieszkańcy mogli posiadać jedynie niewielką skrzynkę lub komódkę dla przechowania resztek swego dobytku. Niemniej stan higieniczny i podstawową opiekę medyczną uznawano za wystarczającą.

Zniszczenia wojenne z lat 1939-1945 i odbudowa zespołu Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności

Na niemieckich fotografiach lotniczych z lipca 1944 roku widoczne jest spalenie części dachów nad skrzydłem od strony Krakowskiego Przedmieścia, natomiast zabudowa w głębi działki, a przede wszystkim dawny korpus pałacu Kazanowskiego i arsenał wydają się nieuszkodzone. W powstaniu warszawskim zabudowania WTD od strony ul. Bednarskiej uległy dalszym zniszczeniom, zaś skrzydło wschodnie i skrzydło północne pozostały nadal nienaruszone⁷⁶.

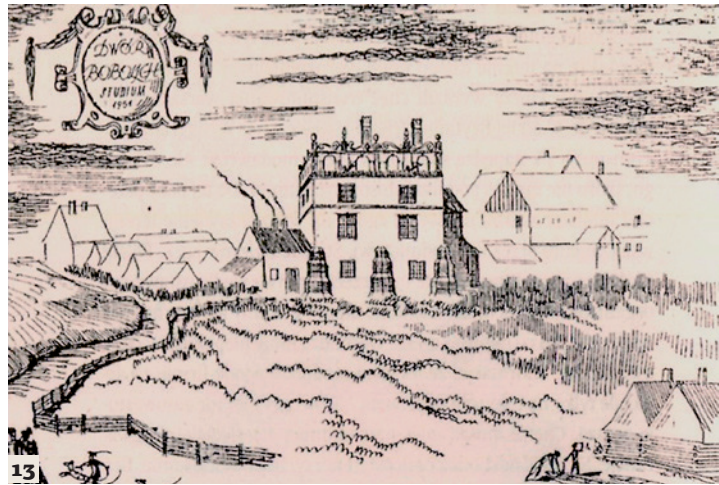
W roku 1948 narodził się pomysł odbudowy korpusu pałacu Kazanowskiego w jego pierwotnej formie, kiedy to Komitet Wykonawczy Naczelnej Rady Odbudowy Warszawy zlecił 23 kwietnia tegoż roku Pracowni W-Z przeprowadzenie studiów projektowych nad zabudową tyłów budynków byłego Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, Resursy Obywatelskiej i Res Sacra Miser, ze szczególnym uwzględnieniem elewacji

– was now suffering from declining finances, which meant that no substantial investments were being made. The problem of the subsiding soil beneath the orchard was fixed, however, with regular parterre gardens established both beneath the terrace and on the terrace itself, where a gazebo is known to have stood as of 1762⁶⁶.

1819-1944: The Warsaw Charitable Society

Formed in 1814 – shortly after the Napoleonic Wars – the Warsaw Charitable Society was seeking a building in the city that could accommodate its infirmary and nursing home. The authorities of the Kingdom of Poland allocated some of the mothballed buildings originally inhabited by the Carmelite monks, yet due to lack of funding for the necessary renovation, this proposal was rejected. It was only the intervention of countess Zofia Zamojska née Czartoryska in Petersburg that finally led to the Society receiving 90 000 Polish zlotys in the 2nd half of 1818; the money, earmarked for the adaptation of buildings to serve the needs of the Society, came from the funds designated for adaptation works at the royal castle and used at the sole discretion of the monarch. When it came to the choice of the building to be adapted, the Administrative Council of the Kingdom finally picked the buildings of the Carmelite convent; on December 18, 1818, the convent was abolished by the church authorities,

od strony Wisły⁷⁷. Widowym rezultatem podjętych wówczas prac był rysunek Zygmunta Stępińskiego opublikowany w roku 1950 w luksusowej edycji referatu Bolesława Bieruta *Sześćoletni plan odbudowy Warszawy*, wygłoszonego 3 lipca 1949 roku na konferencji warszawskiej PZPR. Na rysunku (il. 11) widzimy odbudowane mury tarasu pałacu Kazanowskich i sam pałac, ale odtworzony do wysokości pierwszego piętra włącznie, nakryty wysokim, czterospadowym dachem i wyposażony pośrodku elewacji od strony Wisły w występ przeparty arkadą i dźwigający taras pierwszego piętra. Propozycja ta pozostała na papierze, jednakże studia nad rekonstrukcją trwały nadal, o czym poinformował artykuł Mariana Sulikowskiego opublikowany w kwietniu 1952 roku w „Stolica”⁷⁸. Okazuje się, że projekt rekonstrukcji opracowywał wówczas zespół architektów w składzie: Wojciech Onitsch, Tadeusz Orgelbrandt i Marian Sulikowski w pracowni 116 Miastoprojekt Stolica. Zrekonstruowany pałac wraz z całym zespołem otaczających go budynków miał być przeznaczony na hotel turystyczny Wczasów Chłopskich, a rolę inwestora pełnił w tym wypadku Fundusz Wczasów Pracowniczych przy Centralnej Radzie Związków Zawodowych. Opublikowane przez Sulikowskiego studium projektowe ukazuje z lotu ptaka pałac Kazanowskich odtworzony, z grubsza rzecz biorąc, na podstawie panoramy Dahlberga z 1656 roku, natomiast budynki dawnej Reursy Obywatelskiej, Res Sacra Miser oraz zabudowania od strony ul. Bednarskiej wraz z domem, którego projekt jest przypisywany Janowi Jakubowi Gayowi miały zachować swój dotychczasowy wygląd (il. 12). Marian Sulikowski zamieścił ponadto studium renesansowego dworu Bobolich, wchłoniętego następnie przez pałac Kazanowskich oraz studium elewacji od



with the nuns moving to the convent in the Wesoła district of Kraków⁶⁷.

The process of adaptation of the buildings to serve the needs of the Society was entrusted to the Building Deputation led by Michał Kado, a professor at the department of architecture of the University of Warsaw; however, his design failed to meet the expectations of the management of the Society due to the fact that the renovation works proved to be both insufficient and costly. In the end, two renowned Warsaw architects: Fryderyk Less and Antoni Corazzi were commissioned to complete the works. In the year 1820, the works were finally complete⁶⁸. The absence of any documentation, including, in particular, architectural plans, makes it impossible to determine in a precise manner the scope of alteration works performed; one suspects, however, they must have been substantial in scope. Rev. Benignus Wanat states that major alteration works at both the church and the monastery began in 1839, although he does not cite the source of this information⁶⁹.

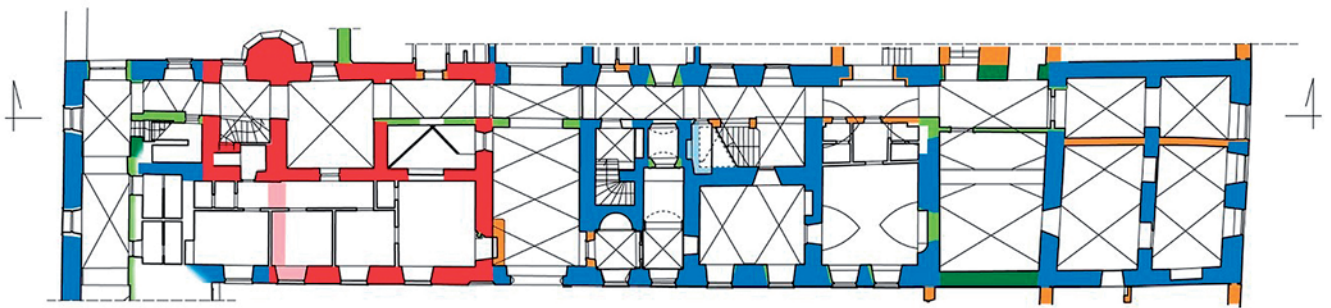
It is certain that the front building – in its altered state – was already in existence in 1821, when the process of conversion of this part of the former convent into a concert hall began, with the proceeds from leasing this venue being later used by the Society to cater for the needs of the poor. On September 12, 1829, a theatre (second one in Warsaw at the time) – the Variety – was opened at the Charitable Society building, operating inside the wing facing the Krakowskie Przedmieście. Its main hall, with gallery and balcony, could accommodate about 400 people in total. During the 2nd half of the 19th century – including, in particular, the 1870s, this venue was used not just for

12. Studium odbudowy pałacu Kazanowskich z roku 1951, rys. M. Sulikowski, reprodukcja: M. Sulikowski, *Pałac Kazanowskich, jego historia, odbudowa i przeznaczenie*, „Stolica” 1952, nr 8, s. 4

12. Study for the reconstruction of the Kazanowski palace 1951, drawn by M. Sulikowski, reproduced from: M. Sulikowski, *Pałac Kazanowskich, jego historia, odbudowa i przeznaczenie*, „Stolica” 1952, no. 8, p. 4

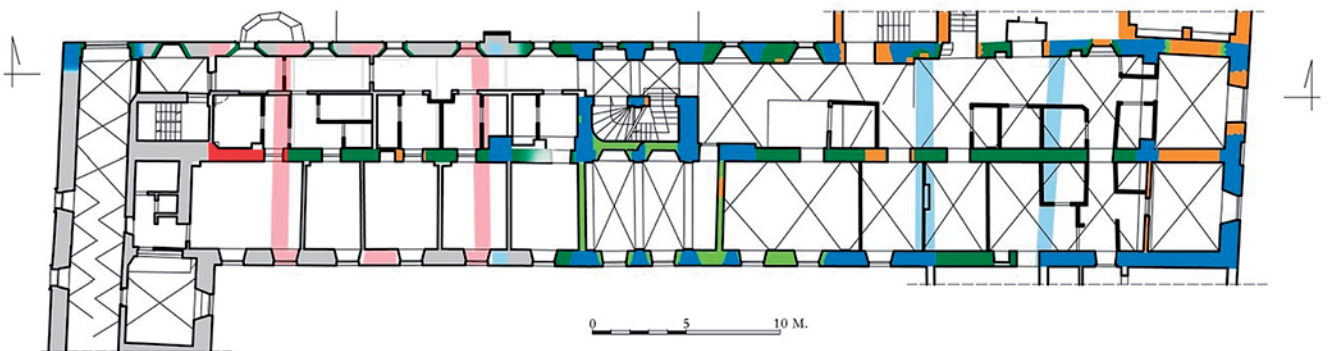
13. Rekonstrukcja dworu Bobolich, rys. M. Sulikowski, reprodukcja: M. Sulikowski, *Pałac Kazanowskich, jego historia, odbudowa i przeznaczenie*, „Stolica” 1952, nr 8, s. 4

13. Reconstruction of the Bobola manor house, drawn by M. Sulikowski, reproduced from: M. Sulikowski, *Pałac Kazanowskich, jego historia, odbudowa i przeznaczenie*, „Stolica” 1952, no. 8, p. 4



14 XVI w. I poł. XVII w. II poł. XVII w. XIX w. XX w.

0 5 10 M.



15 XVI w. I poł. XVII w. II poł. XVII w. XIX w. XX w.

0 5 10 M.

strony Wisły tegoż pałacu zwieńczonej renesansową attyką (il. 13)⁷⁹.

Historyk sztuki Zbigniew Rewski stwierdził, że „myśl rekonstrukcji tego wybitnego dzieła polskiej architektury renesansowej i wczesnobarokowej uznać należy za szczęśliwą. Usytuowany na skarpie wiślanej gmach posiadał wielkie znaczenie dla panoramy Warszawy. Dlatego słuszną się wydaje rekonstrukcja części od strony Wisły. Część od strony Krakowskiego Przedmieścia mogłaby natomiast zachować obecny wygląd z czasów Corazziego”. Rewski krytykował pomysł projektantów rekonstrukcji wprowadzenia na elewacji od strony Wisły polskiej attyki renesansowej i wskazywał, że na panoramie Warszawy Dahlberga z roku 1656 nie ma takiej attyki, jest tylko szereg lukarn lub trójkątnych szczyków na podobieństwo attyk weneckich – przykładem takiej attyki może być zwieńczenie Fondaco dei Turchi przy Canale Grande. Rewski był przekonany, że Dahlbergowi można wierzyć jako świetnemu rysownikowi, architektowi oraz inwentaryzatorowi zabytków⁸⁰. Mimo przychylnego klimatu nie doszło jednak do realizacji projektu rekonstrukcji pałacu Kazanowskich. Na przeszkodzie stanęła zapewne konieczność eksmisji z tego terenu istniejącego tu od bardzo dawna hospicjum i domu starców.

concerts and theatrical performances, but also for painting exhibitions, with the works displayed here including the large-scale paintings by Henryk Siemiradzki. From 1820 onwards, the ground floor of the front wing also housed the so-called Store of the Poor – a type of resale shop where people moving into the nursing home could put up their belongings for sale, in exchange for cash⁷⁰.

In 1833, the Society was granted a government loan of 60 000 Polish zlotys, allowing it to begin the construction of an outbuilding for the poor on Bednarska street⁷¹, with the repayment to take place over 26 years instead of the usual 12 years as mandated by the provisions of applicable laws. The loan money was transferred on May 28, 1834; the Building Deputation,

14. Rozwarstwienie chronologiczne przyziemia korpusu dawnego pałacu Adama Kazanowskiego. Oprac. M. Rozbicka, R. Kunkel, W. Wólkowski

14. Chronological stratification of the ground floor section of the former palace of Adam Kazanowski. Worked out by M. Rozbicka, R. Kunkel, W. Wólkowski

15. Rozwarstwienie chronologiczne piętra korpusu dawnego pałacu Adama Kazanowskiego. Oprac. M. Rozbicka, R. Kunkel, W. Wólkowski

15. Chronological stratification of the first floor section of the *corps de logis* of the former palace of Adam Kazanowski. Worked out by M. Rozbicka, R. Kunkel, W. Wólkowski

Mimo że nie udało się zrealizować kompleksowego projektu odbudowy pałacu, zrealizowano kilka jego drobniejszych elementów. Przede wszystkim podczas odbudowy sąsiednich kamienic podjęto decyzję o odsłonięciu potężnej skarpy tarasu oraz północnej oficyny dawnej rezydencji Kazanowskich. W tym celu wyburzono całą zabudowę dziedzińca kamienicy przy ul. Bednarskiej 26 oraz oficynę Resursy Obywatelskiej, zmieniając całkowicie ekspozycję obiektu od strony wschodniej i północnej. Odbudowa ze zniszczeń wojennych w latach 1945-1952 zmieniła też częściowo zabudowę dziedzińca dawnego pałacu, zlikwidowano istniejące na nim przed wojną obiekty, wymieniono również zabudowę w rejonie ul. Bednarskiej.

Około roku 1960 rozebrano grożące zawaleniem ściany zabudowań Towarzystwa Dobroczynności, aby je w krótkim czasie zrekonstruować⁸¹. Podczas modernizacji w roku 1975 zlikwidowano dobudówki i nadbudówki przy wschodniej elewacji korpusu.

Na początku lat 90. zagospodarowano kondygnację strychową wschodniego i zachodniego skrzydła zespołu, wznosząc rzędy doświetlających te pomieszczenia lukarn, a przy okazji rozbierając i odbudowując gzymsy koronujące. W latach 1991-2000 cały zespół poddano gruntownemu remontowi, podczas którego wyeksponowano wprawdzie liczne odkryte wtedy detale architektoniczne z XVII wieku, nie podjęto jednak badań w zakresie architektury i malarstwa, nie wykorzystano też szansy na rewitalizację relikwów dworu Kiszków i pałacu Kazanowskich⁸².

Dopiero prezentowane kompleksowe badania architektoniczne najcenniejszej części dawnego pałacu wykonane na zlecenie Stołecznego Konserwatora Zabytków w 2007 roku pozwoliły na weryfikację licznych hipotez na temat faz budowy i pierwotnego wyglądu siedziby Kazanowskiego oraz kolejnych przekształceń zabudowy klasztoru Karmelitanek Bosych (il. 14, 15). Do najważniejszych ustaleń należy zaliczyć przede wszystkim dokładne określenie zasięgu skrzydła pałacowego oraz budynku arsenału, ustalenie lokalizacji części pierwotnych, XVII-wiecznych otworów okiennych, a także odkrycie relikwów pozwalających na rekonstrukcję unikatowego w skali Warszawy sposobu ukształtowania głównej klatki schodowej pałacu. Za ważne należy również uznać ustalenie charakteru i zakresu kolejnych przekształceń planu piętra wschodniego skrzydła klasztoru. ■

consisting of the architects Fryderyk Lessel, Jan Jakub Gay and Antonio Corazzi, began the implementation of the project without delay. Just one year later – in 1835 – the outbuilding, or at least its outer shell, was complete, the total cost being 15 thousand rubles⁷².

It follows that the veracity of the proposition often advanced in the literature of the subject that the outbuilding on Bednarska street located below the main complex of buildings of the Society was designed by Jan Jakub Gay is by no means certain; same goes for the dates given for its construction, namely the years 1840-1841⁷³. No design drawings for the outbuilding have survived, which makes it even more difficult to determine who actually designed the structure, especially since its architecture is more reminiscent of the designs by Fryderyk Lessel, the austere overall shape of his buildings being often in stark contrast with their intricate detailing. On the other hand, it has little in common with the typical monumental works of J. J. Gay, known for being a great “enthusiast of antiquity” and classical forms (see: the granary in Modlin).

The outbuilding is a single-bay structure, its western gable wall adjoining the former armoury, i.e. the arsenal building that once formed part of the Kazanowski palace. It contains five large rooms which originally formed an enfilade layout. Its front elevation, facing the Bednarska street, has a five-axis layout and features design cues taken from the Early Renaissance. Despite the absence of the hallmark exposed brick walls, the overall design is clearly reminiscent of the Renaissance architecture of Lombardy, rather than of Tuscany (or Florence) as has been stated in most tourist guides⁷⁴. The addition of the outbuilding led to the windows on the southern edge of the eastern elevation of the former convent being bricked up.

It is believed that, shortly after the year 1890, when the eastern outbuilding to be used as a washhouse was constructed at the edge of the terrace facing the Vistula river, the second, northern suite of rooms of the aforementioned outbuilding on Bednarska street was also added, incorporating a hallway and a staircase. The interiors of the ground floor section on the courtyard side of the building are divided by a series of low pillars made of exposed brick, connected by segmental arches and supporting a groin vault spanning all five bays of the structure. The two-storey elevation of

the part of the building facing the courtyard follows an eight-axial layout and is lined with two types of brick, red and yellow, laid in alternating bands. Only makeshift repairs of the damage done during World War II have been made, with the entire section facing the courtyard being raised slightly in the last couple of years in order to make room for an additional attic storey. A structure serving as a link between the outbuilding and the washhouse originally adjoined the eastern avant-corps jutting out of the northern elevation of the outbuilding (torn down to the ground floor level in the year 2000, with only the section adjoining the outbuilding left today, ending with a small terrace).

About the remaining construction works performed inside the complex occupied by the Charitable Society during the 19th century we know very little except for the costs thereof. In 1843, the interiors of the institute underwent a series of refurbishment works, while in 1849 the management of the Society spent 2587 rubles for a bathroom, washroom, drying room and lavatories. A bakery was also added in 1855. During Ludwik Szwede's tenure as chairman of the Society, the hallways in the nursery home were made much wider, allowing the residents to walk around when the weather was unfit for going outside⁷⁵. Nevertheless, the buildings were still very crowded, with about 300 old and disabled people residing there at the same time in the 2nd half of the 19th century. Reports speak of rooms filled with beds to the extent that one could hardly squeeze through between them, with the impoverished residents only being allowed a small chest or cabinet to keep whatever was left of their belongings. Despite all this, the general hygienic and health conditions were considered to be adequate.

Wartime losses in the years 1939-1945 and the reconstruction of the Warsaw Charitable Society complex

The German aerial photos taken in 1944 show that parts of the roofs covering the wing of the building which faces the Krakowskie Przedmieście have been destroyed by fire. The buildings located deeper within the site, including the former *corps de logis* of the Kazanowski palace and the armoury appear to be untouched. During the Warsaw Uprising, the buildings on Bednarska street suffered further damage;

the eastern and northern wings, however, were still unaffected⁷⁶.

In 1948, an idea was coined for the reconstruction of the *corps de logis* of the Kazanowski palace in its original form, as the Executive Committee of the Supreme Council for the Reconstruction of Warsaw commissioned the W-Z Design House to create design studies for the buildings located at the back of the former Museum of Industry and Agriculture, the Citizens' Club and the Res Sacra Miser, with particular emphasis on the elevations overlooking the Vistula river⁷⁷. A tangible result of the works performed at that time was the drawing by Zygmunt Stępiński published in the year 1950 in the deluxe edition of Bolesław Bierut's report entitled *The Six Year Plan for the Reconstruction of Warsaw*, originally presented on July 3, 1949 during the congress of the Polish United Workers' Party in Warsaw. The drawing (fig. 11) shows the reconstructed walls of the terrace preceding the Kazanowski palace as well as the palace itself, reconstructed to the height of the first floor only and covered with a tall hip roof, its riverside elevation featuring a central avant-corps pierced by an arcade and supporting the first-floor terrace. In the end, this design never became reality, although the studies on the possible reconstruction of the palace have continued, according to the reports in the article published in April 1952 in the "Stolica" magazine, written by Marian Sulikowski⁷⁸. The team working on the reconstruction of the palace consisted of Wojciech Onitsch, Tadeusz Orgelbrandt and Marian Sulikowski – architects working at the "Miastoprojekt Stolica" design studio no. 116. The reconstructed palace, along with the complex of surrounding buildings, was intended to serve as a hotel for the "Wczasy Chłopskie" ("Farmers' Holidays") tourist organisation, with the investor being the Workers' Holiday Fund of the Central Trade Union Council. The design study published by Sulikowski shows a bird's eye view of the Kazanowski palace recreated, generally speaking, on the basis of the 1656 Dahlberg panorama, with the buildings of the Citizens' Club, the Res Sacra Miser and the buildings facing the Bednarska street along with the house whose design is attributed to Jan Jakub Gay keeping their original appearance (fig. 12). Marian Sulikowski has also published a study of the Renaissance manor of the Bobola family which had subsequently been incorporated into the Kazanowski palace as well as the

design study for the riverside elevation of the palace, crowned with a decorative roof parapet designed in the Renaissance style (fig. 13)⁷⁹.

Zbigniew Rewski, an art historian, stated that “the concept for the reconstruction of this exceptional work of Polish Renaissance and Early Baroque architecture should be considered a right one. The edifice, perched atop the Vistula river escarpment, had a great significance for the panorama of the city of Warsaw. For the above reason, the concept for the reconstruction of the section of the palace facing the Vistula river appears sound. The section facing the Krakowskie Przedmieście street, on the other hand, could retain its current appearance, dating back to the Corazzi era”. Rewski has also criticised the idea for the riverside elevation of the palace to be crowned with a Polish Renaissance roof parapet, indicating that no such element can be seen in Dahlberg’s panorama of Warsaw from 1656; instead, he stated, there was only a series of dormer windows or triangular pediments reminiscent of the decorative roof parapets often seen in Venice, with the Fondaco dei Turchi by the Canale Grande being a good example. Rewski remained convinced that Dahlberg could be trusted as an excellent draughtsman, architect and specialist in documenting historic monuments⁸⁰. Despite the favourable political climate, however, the reconstruction of the Kazanowski palace has never begun. The primary obstacle was probably the need to evict the hospice and nursing home from the site, with both of these institutions having existed there for a long time already.

Despite the ultimate failure of the concept for a full-scale reconstruction, a few minor parts of the building were rebuilt. First and foremost, in the course of reconstruction of the neighbouring tenement houses, a decision was made to expose the massive terrace and the northern outbuilding of the former Kazanowski residence. For this purpose, all of the structures which occupied the courtyard of the tenement at 26 Bednarska street and the outbuilding of the Citizens’ Club have been demolished, thereby completely changing the view of the site from the east and the north. During the post-war reconstruction in the years 1945-1952, the layout of the courtyard has also partially

changed, with the structures built there before World War II being removed; the buildings in the region of Bednarska street have also seen substantial changes during that time.

Somewhere around 1960, the walls of the Charitable Society buildings have been torn down due to the risk of collapse; they were reconstructed shortly afterwards⁸¹. In the course of modernisation works performed in 1975, the sideways and upwards extensions that had sprouted from the eastern elevation of the main building have been demolished.

In the early 1990s, the attic of the eastern and western wings of the complex have been adapted for habitation, with a row of dormer windows being added to provide the necessary illumination; in the course of these works, the original crowning cornice was dismantled and then reconstructed. In the years 1991-2000, the entire complex underwent a series of comprehensive renovation works during which numerous pieces of architectural detailing dating back to the 17th century have been left exposed; however, no studies of the building’s architectural and painted decorations have been conducted; the opportunity for the restoration of the remnants of the Kiszka manor house and the Kazanowski palace was likewise completely wasted⁸².

It was only the comprehensive studies of the most valuable part of the former palace, conducted at the request of the Monuments Inspector for the City of Warsaw in 2007, which allowed to verify numerous hypotheses concerning the phases of construction and the original appearance of the Kazanowski palace as well as the subsequent transformations thereof after it became the convent of the Discalced Carmelite nuns (fig. 14, 15). The most significant conclusions include the precise determination of the area covered by the main body of the palace and the arsenal, the determination of the location of original, 17th-c. window openings as well as the discovery of the remnants which allowed to reconstruct the original layout of the main staircase – a truly unique design in Warsaw at the time. The determination of the nature and scope of the subsequent transformations of the first floor layout inside the eastern wing of the convent must be also pointed as an important achievement. ■

Dr hab. inż. arch. Małgorzata Rozbicka, profesor Politechniki Warszawskiej, kierownik Zakładu Architektury Polskiej na Wydziale Architektury PW. Pełni funkcję dyrektora Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Przewodnicząca Komitetu do spraw Światowego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce. Autorka wielu publikacji naukowych i ekspertyz z zakresu historii architektury polskiej i ochrony dziedzictwa kulturowego.

Dr hab. inż. arch. Robert Kunkel, profesor Politechniki Warszawskiej, nauczyciel akademicki na Wydziale Architektury PW. Autor licznych publikacji naukowych dotyczących dziejów architektury polskiej i europejskiej, w szczególności okresu średniowiecza i renesansu. Badacz architektury zabytkowej. Członek Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS.

Dr inż. arch. Wojciech Wólkowski, pracownik naukowy w Zakładzie Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej. Autor wielu opracowań badawczych dotyczących obiektów zabytkowych.

Małgorzata Rozbicka, Dr. habil., Eng. of Architecture, professor at the Warsaw University of Technology (WUT), director of the Department of Polish Architecture at the Faculty of Architecture of the WUT. Also director of the National Heritage Board of Poland; chairperson of the World Cultural Heritage Committee in Poland. Author of numerous research publications and expert opinions in the field of history of Polish architecture and the protection of cultural heritage.

Robert Kunkel, Dr. habil., Eng. of Architecture, professor at the Warsaw University of Technology, lecturer at the Faculty of Architecture. Author of numerous research publications pertaining to the history of Polish and European architecture, including, in particular, the architecture of the Middle Ages and the Renaissance period. Researcher specialising in historical architecture. Member of the ICOMOS National Committee in Poland.

Wojciech Wólkowski, Dr., Eng. of Architecture, academic staff member at the Department of Polish Architecture at the Faculty of Architecture of the WUT. Author of numerous research studies on historic monuments.

Przypisy

- 1 Tekst jest oparty na referacie wygłoszonym przez autorów na konferencji „Interdyscyplinarne badania założeń rezydencjonalnych i obronnych, rezydencje Rzeczypospolitej w latach 1569-1772, centrum i rubieże”, która odbyła się 9 grudnia 2014 r. w Instytucie Sztuki PAN.
- 2 M. Rozbicka, R. Kunkel, W. Wólkowski, *Interwencyjne badania architektoniczne w obrębie południowej części parteru i pierwszego piętra wschodniego skrzydła dawnego pałacu Kazanowskich*, Warszawa 2007.
- 3 T.S. Jaroszewski, *Odbudowa zabytków wobec historii i beletrystyki historycznej. Kilka słów o pomysle wskrzeszenia pałacu, gdzie pan Zagłoba z małpami wojował*, [w:] *Sztuka i historia*, Warszawa 1982, s. 394, przypis 17.
- 4 B.J. Wanat, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory Karmelitów i Karmelitanek Bosych 1605-1975*, Kraków 1979.
- 5 W. Gomulicki, *O początku Towarzystwa Dobroczynności*, [w:] *Opowiadania o Starej Warszawie*, Warszawa 1900, s. 139-148. Mylnie jest, co zaskakuje, przekonanie autora, że klasztor w dawnym pałacu Kazanowskiego jest tożsamy z pierwotnym warszawskim klasztorkiem Karmelitanek (s. 144); również stwierdzenie, iż protektor i fundator jezuitów, królewski zausznik Andrzej Bobola był człowiekiem skromnym, jest co najmniej dyskusyjne.
- 6 J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy. Śródmieście historyczne*, t. 7, *Krakowskie Przedmieście*, Warszawa 2001, s. 279-293.
- 7 Tamże, s. 283.
- 8 M. Brykowska, *Architektura karmelitów bosych w XVII-XVIII wieku*, „Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki”, t. 18, Warszawa 1991.
- 9 J. Putkowska, *Architektura Warszawy XVII wieku*, Warszawa 1991.
- 10 M. Sulikowski, *Pałac Kazanowskich, jego historia, odbudowa i przeznaczenie*, „Stolica” 1952, nr 8, s. 4.
- 11 T.S. Jaroszewski, jw., s. 394-395.
- 12 A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980, s. 73, 183, 204-205.

Endnotes

- 1 The article is based on the paper presented by the authors at the conference “Interdisciplinary studies of residential and defensive complexes of the centre and borderlands of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1569-1772” which took place on December 9, 2014 at the Institute of Arts of the Polish Academy of Sciences.
- 2 M. Rozbicka, R. Kunkel, W. Wólkowski, *Interwencyjne badania architektoniczne w obrębie południowej części parteru i pierwszego piętra wschodniego skrzydła dawnego pałacu Kazanowskich*, Warsaw 2007.
- 3 T.S. Jaroszewski, *Odbudowa zabytków wobec historii i beletrystyki historycznej. Kilka słów o pomysle wskrzeszenia pałacu, gdzie pan Zagłoba z małpami wojował*, [in:] *Sztuka i historia*, Warsaw 1982, p. 394, footnote 17.
- 4 B.J. Wanat, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory Karmelitów i Karmelitanek Bosych 1605-1975*, Kraków 1979.
- 5 W. Gomulicki, *O początku Towarzystwa Dobroczynności*, [in:] *Opowiadania o Starej Warszawie*, Warsaw 1900, pp. 139-148. Surprisingly, the author falsely claims that the convent in the former Kazanowski palace was the original convent of the Carmelite nuns in Warsaw (p. 144); likewise, the statement that the royal confidant Andrzej Bobola – the protector and benefactor of the Jesuit Society – was a man of great modesty is debatable at best.
- 6 J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy. Śródmieście historyczne*, vol. 7, *Krakowskie Przedmieście*, Warsaw 2001, pp. 279-293.
- 7 Ibid., p. 283.
- 8 M. Brykowska, *Architektura karmelitów bosych w XVII-XVIII wieku*, „Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki”, vol. 18, Warsaw 1991.
- 9 J. Putkowska, *Architektura Warszawy XVII wieku*, Warsaw 1991.
- 10 M. Sulikowski, *Pałac Kazanowskich, jego historia, odbudowa i przeznaczenie*, „Stolica” 1952, no. 8, p. 4.
- 11 T.S. Jaroszewski, op. cit., pp. 394-395.

- 13 J. Lewicki, *Wytyczne dotyczące aranżacji i konserwacji elewacji tylnej tzw. domu Gay'a wraz z otoczeniem i ceglanych kurtyn w zespole pałacu Kazanowskich w Warszawie*, Warszawa 2002, mps w zbiorach Stołecznego Konserwatora Zabytków, s. 11.
- 14 J. Zieliński, jw., s. 283.
- 15 J. Zieliński uważał, iż murowany, piętrowy dwór/wille z renesansową attyką na miejscu dawnego dworu Mniszchów (nr hip. 370) zbudował dopiero Andrzej Bobola po roku 1611, patrz: J. Zieliński, *Ulica Bednarska*, Warszawa 1997, s. 8. Po kilku latach ten sam autor nieco zmienił swój pogląd, pisząc, że na panoramie Melicha w roku 1620 może być widoczny obiekt nowy lub „tożsamy z dworem Sadłochy”, a więc pochodzący z lat 70. XVI w., patrz: J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy...*, jw., s. 279. Ostatnio podsumowanie wiedzy na temat dziejów dworu oraz szeroki kontekst jego budowy i przebudów przedstawili Piotr Lasek i Łukasz Tkaczyk, patrz: P. Lasek, Ł. Tkaczyk, *Od wieży mieszkalnej Kaspra Sadłochy do „castellum” Adama Kazanowskiego: o aktualności średniowiecznego archetypu siedziby feudalnej po czasie „potopu”*, „Barok” 2015, nr 1, s. 129-141.
- 16 H. Rutkowski, A. Sołtan, *Kasper Sadłocha-Niżeński h. Korczak, 1516-1572*, „Polski Słownik Biograficzny” 1992-1993, t. 34, s. 280-282.
- 17 J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy...*, jw., s. 279. Interpretując ten kilkoma kreskami zaznaczony na skarpie budynek, autor wywodzi też, że był on wzniesiony na rzucie zbliżonym do kwadratu i miał ceglane elewacje oraz przybudówkę od północy mieszczącą schody.
- 18 D. Kaczmarzyk, *Kościół św. Anny*, Warszawa 1984, s. 16.
- 19 Zakładając, że schematyczne wyobrażenie budowli z gotyckimi szczytami na panoramie z *Civitates Orbis Terrarum* jest wiarygodne.
- 20 J. Zieliński, jw., s. 283.
- 21 B. Fabiani, *Życie codzienne na Zamku Królewskim w epoce Wazów*, Warszawa 1996, s. 22; według Zielińskiego miało to miejsce w roku 1617, patrz: J. Zieliński, jw., s. 279.
- 22 Według B. Fabiani przebudowę dawnego dworu na pałac rozpoczęto już w roku 1628, patrz: B. Fabiani, jw., s. 22; według Miłobędzkiego przebudowę rozpoczął dopiero marszałek Kazanowski w roku 1637, patrz: A. Miłobędzki, jw., s. 204-205.
- 23 S. Kobierzycki, *Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego*, Wrocław 2005, s. 404-407.
- 24 J. Putkowska, jw., s. 112.
- 25 J. Zieliński, *Ulica...*, jw., s. 8.
- 26 J. Zieliński, opisując rozplanowanie korpusu przeliczył się o jedno piętro: apartamenty właścicieli znajdowały się na reprezentacyjnym pięttrze pierwszym, nad nim była kondygnacja mieszkalna, zaś pomieszczenia w wieżach stanowiły piętro trzecie czyli czwartą kondygnację, patrz: J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy...*, jw., s. 280. Ten sam autor w innym miejscu zresztą pisze wyraźnie, że korpus był trzypiętrowy, patrz: J. Zieliński, *Ulica...*, jw., s. 8. Nieporozumienie jest wynikiem błędnej interpretacji rysunku Dahlberga, w którym schematycznie naszkicowany fryz attyki został przez sztycharza przekształcony na kolejne piętro.
- 27 *Klasztory karmelitanek bosych w Polsce, na Litwie i Rusi, ich początek, rozwój i tułactwo w czasie rozruchów wojennych w XVII wieku. Rzecz osnuta na kronikach klasztornych*, t. 3, Warszawa-Kraków 1902, s. 39.
- 28 J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy...*, jw., s. 279-280. Jak to wyżej pisaliśmy, badania prowadzone przez Jakuba Lewickiego podczas rozbiórki pochodzącego
- 12 A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, Warsaw 1980, pp. 73, 183, 204-205.
- 13 J. Lewicki, *Wytyczne dotyczące aranżacji i konserwacji elewacji tylnej tzw. domu Gay'a wraz z otoczeniem i ceglanych kurtyn w zespole pałacu Kazanowskich w Warszawie*, Warsaw 2002, typescript, collection of the Warsaw Monuments Protection Officer, p. 11.
- 14 J. Zieliński, op. cit., p. 283.
- 15 According to by J. Zieliński, the two-storey brick manor house or villa with a decorative roof parapet in the Renaissance style was only erected by Andrzej Bobola after 1611, replacing the old Mniszech manor house (plot no. 370); See: J. Zieliński, *Ulica Bednarska*, Warsaw 1997, p. 8. A few years later the same author expressed a slightly different opinion that the “Panorama of Warsaw” by Melich (1620) may in fact depict a new building or one that “shares the identity with the Sadłocha mansion”, thus originating from the 1570s; See: J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy...*, op. cit., p. 279. Most recently, a summary of knowledge on the history of the manor and the broader context of the its construction was presented by Piotr Lasek and Łukasz Tkaczyk, see: P. Lasek, Ł. Tkaczyk, *Od wieży mieszkalnej Kaspra Sadłochy do „castellum” Adama Kazanowskiego: o aktualności średniowiecznego archetypu siedziby feudalnej po czasie „potopu”*, „Barok” 2015, no. 1, pp. 129-141.
- 16 H. Rutkowski, A. Sołtan, *Kasper Sadłocha-Niżeński h. Korczak, 1516-1572*, „Polski Słownik Biograficzny” 1992-1993, vol. 34, pp. 280-282.
- 17 J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy...*, op. cit., p. 279. In his interpretation based on the drawing, consisting of little more than a few lines, the author also suggests that the building was designed on a nearly square floor plan, with an annex containing the staircase adjoining it to the north, and that its elevations were made of brick.
- 18 D. Kaczmarzyk, *Kościół św. Anny*, Warsaw 1984, p. 16.
- 19 Assuming that the conventionalised portrayal of the building with its Gothic gables visible in the panorama contained in *Civitates Orbis Terrarum* may be considered credible.
- 20 J. Zieliński, op. cit., p. 283.
- 21 B. Fabiani, *Życie codzienne na Zamku Królewskim w epoce Wazów*, Warsaw 1996, p. 22; According to Zieliński, this event took place in 1617; see J. Zieliński, op. cit., p. 279.
- 22 According to B. Fabiani, the transformation of the former manor into a palace began as early as 1628; see B. Fabiani, op. cit., p. 22; Miłobędzki, on the other hand, believes that marshal Kazanowski started the transformation in 1637; see A. Miłobędzki, op. cit., pp. 204-205.
- 23 S. Kobierzycki, *Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego*, Wrocław 2005, pp. 404-407.
- 24 J. Putkowska, op. cit., p. 112.
- 25 J. Zieliński, *Ulica...*, op. cit., p. 8.
- 26 J. Zieliński, in his description of the layout of the *corps de logis*, overestimated the number of storeys by one; the apartments of the owners were located on the representational first floor, with the residential level positioned directly above. The rooms inside the towers formed the third floor, i.e. the fourth storey; see J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury...*, op. cit., p. 280. The same author has clearly indicated elsewhere that the *corps de logis* of the palace had three floors in total; see J. Zieliński, *Ulica...*, op. cit., p. 8. This misunderstanding resulted from the erroneous interpretation of the drawing by Dahlberg, in which the conventionalised draft of the attic frieze was transformed by the engraver into an additional floor.

- z końca XIX w. budynku tzw. starej pralni nie potwierdziły tej ostatniej sugestii.
- 29 Przypomnijmy, że był on czterokondygnacyjny w skrajnych pawilonach (wieżach), zaś w części środkowej trójkondygnacyjny; liczba kondygnacji na panoramie Dahlberga jest najpewniej zafałszowana przez interpretację fryzy attyki jako piętra budowli.
- 30 A. Miłobędzki, jw., s. 94, 366.
- 31 T. Wasilewski, K. Zemeła, *Elżbieta Radziejowska*, „Polski Słownik Biograficzny” 1987, t. 30, s. 45-47.
- 32 T. Wasilewski, *Hieronim Radziejowski, 1612-1667*, „Polski Słownik Biograficzny” 1987, t. 30, s. 50-63.
- 33 J. Woliński (oprac.), *Relacja odebrania Warszawy Szwedom 1656 r.*, „Rocznik Warszawski” 1963, t. 4, s. 369-370.
- 34 J. Zieliński, jw., s. 281; D. Kaczmarzyk, jw., s. 106.
- 35 M. Brykowska, jw., s. 21; D. Kaczmarzyk pisze, że „między świątynią karmelitów a św. Anny znajdował się jeszcze do poł. XIX w. kościół karmelitanek, dzieło Gisleniego, jak potwierdza to inskrypcja z jego nazwiskiem na kamieniu fundamentalnym, odnalezionym podczas przebudowy świątyni w XIX w.”, patrz: D. Kaczmarzyk, jw., s. 132. Autor ewidentnie myli dwa kościoły na Krakowskim Przedmieściu, ten wznoszony dla karmelitanek przed potopem szwedzkim oraz po potopie.
- 36 A. Wejnert, *Wiadomość o znalezieniu kamienia węgielnego pierwszego kościoła PP Karmelitanek Bosych w Warszawie*, „Tygodnik Ilustrowany” 1878, nr 133, s. 53-55; D. Kaczmarzyk, jw., s. 127. Gisleni oprócz warszawskiego projektował również kościół Karmelitanek Bosych we Lwowie, fund. 1642 r., K. Tencalla wznosił zaś w latach 1635-1650 kościół tego zakonu w Wilnie.
- 37 B.J. Wanat, jw., s. 660.
- 38 *Klasztory...*, jw., s. 28.
- 39 Tamże, s. 34, 36.
- 40 T. Wasilewski, jw., s. 60.
- 41 J. Zieliński, jw., s. 284; M. Wardzyński przy współpracy H. Kowalskiego i P.J. Jamskiego, *Lapidarium warszawskie. Szlachetne materiały kamieniarskie w XVI i XVII wieku*, Warszawa 2013, s. 54. Element ten uważany jest przez Zielińskiego za ościeże portalu lub kominka, zaś przez Lewickiego za element tralki, zapewne z attyki, natomiast Wardzyński sugeruje, iż jest to część nagrobka z rozbieranego kościoła Bernardynek.
- 42 *Klasztory...*, jw., s. 37.
- 43 B.J. Wanat, jw., s. 660.
- 44 Wschodnią elewację dawnego korpusu pałacu Kazanowskiego pokazuje precyzyjnie veduta Canaletta zatytułowana *Widok z tarasu Zamku Królewskiego w Warszawie*, znajdująca się obecnie w Muzeum Narodowym w Warszawie. Długi, dwukondygnacyjny budynek, nakryty namiotowym dachem, ma na piętrze dwanaście kwadratowych okienek do dawnych cel oraz w skrajnych osiach dwa szersze, półkoliście przekryte okna, najwyraźniej oświetlające korytarze prostopadłych skrzydeł. Zagadkowe jest przedstawienie podparte skarpią szczytowej elewacji północnej, w której zdają się rysować ślady artykulacji wyznaczającej wysokie piętro i *mezzanino* nad nim. Jeśli przyjąć, że są to zamurowane okna w dawnej elewacji skrzydła północnego i że podział ten odpowiadał również kondygnacjom korpusu, należałoby założyć, że sklepienia (lub stropy) na *piano nobile* pałacu Kazanowskiego założone były sporo wyżej od obecnych sklepień klasztornej piętra.
- 45 *Klasztory...*, jw., s. 39-40.
- 27 *Klasztory karmelitanek bosych w Polsce, na Litwie i Rusi, ich początek, rozwój i tułactwo w czasie rozruchów wojennych w XVII wieku. Rzecz osnuta na kronikach klasztornych*, vol. 3, Warszawa-Kraków 1902, p. 39.
- 28 J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury...*, op. cit., pp. 279-280. As has already been mentioned, the studies by Jakub Lewicki during the demolition of the late 19th-c. building known as the old washhouse have also brought no confirmation of this suggestion.
- 29 Let us reiterate that the palace had a three-storey middle section and four-storey corner sections; the number of storeys in Dahlberg's panorama is most likely erroneous because the attic frieze being interpreted as another storey.
- 30 A. Miłobędzki, op. cit., pp. 94, 366.
- 31 T. Wasilewski, K. Zemeła, *Elżbieta Radziejowska*, „Polski Słownik Biograficzny” 1987, vol. 30, pp. 45-47.
- 32 T. Wasilewski, *Hieronim Radziejowski, 1612-1667*, „Polski Słownik Biograficzny” 1987, vol. 30, pp. 50-63.
- 33 *Relacja odebrania Warszawy Szwedom 1656 r.*, „Rocznik Warszawski” 1963, vol. 4, pp. 369-370.
- 34 J. Zieliński, op. cit., p. 281; D. Kaczmarzyk, op. cit., p. 106.
- 35 M. Brykowska, op. cit., p. 21; D. Kaczmarzyk wrote that “between the church of the Carmelite monks and the church of St. Anne, a church of the Carmelite nuns stood until the middle of the 19th c.; it was designed by Gisleni – a fact confirmed by the inscription on the foundation stone which was unearthed during the alteration works in the 19th c.”; see D. Kaczmarzyk, op. cit., p. 132. The author clearly confuses two different churches that had once stood on the Krakowskie Przedmieście – the one erected for the nuns before the Deluge and the other one, erected afterwards.
- 36 A. Wejnert, *Wiadomość o znalezieniu kamienia węgielnego pierwszego kościoła PP Karmelitanek Bosych w Warszawie*, „Tygodnik Ilustrowany” 1878, no. 133, pp. 53-55; D. Kaczmarzyk, op. cit., p. 127. Apart from the church in Warsaw, G.B. Gisleni also designed the church of the Discalced Carmelite nuns in Lviv, founded in 1642, with the church for the Carmelite order in Vilnius designed by K. Tencalla being erected in the years 1635-1650.
- 37 B.J. Wanat, op. cit., p. 660.
- 38 *Klasztory...*, op. cit., p. 28.
- 39 *Ibid.*, pp. 34, 36.
- 40 T. Wasilewski, op. cit., p. 60.
- 41 J. Zieliński, op. cit., p. 284; M. Wardzyński, in cooperation with H. Kowalski and P.J. Jamski, *Lapidarium warszawskie. Szlachetne materiały kamieniarskie w XVI i XVII wieku*, Warszawa 2013, p. 54. Zieliński believes that this item is a part of a chambranle or fireplace mantle; Lewicki considers it to be a part of a baluster which might have once been a section of the roof parapet, whereas Wardzyński suggests that it is a piece of a headstone that stood on the site of the church of the Bernardine nuns prior to its demolition.
- 42 *Klasztory...*, op. cit., p. 37.
- 43 B.J. Wanat, op. cit., p. 660.
- 44 The eastern elevation of the *corps de logis* of the Kazanowski palace can be seen in detail in Canaletto's veduta *The View from the Terrace of the Royal Castle in Warsaw*, kept at the National Museum in Warsaw. The long, two-storey building with a tented roof features a dozen small, square-shaped windows which illuminated the former cells as well as a pair of wider windows on the outermost axes, topped with semi-circular arches, intended to provide light in the corridors leading through the perpendicular wings of the convent. The

- 46 Tamże, s. 22.
- 47 Tamże, s. 41, 53.
- 48 A. Miłobędzki, jw., s. 183. Autor ten podaje, że kościół urządzono w dawnej kaplicy pałacowej, co jest nieporozumieniem, ponieważ z opisu Jarzemskiego wyraźnie wynika, że kaplica znajdowała się w korpusie głównym, na pierwszym piętrze, w bezpośrednim sąsiedztwie apartamentów właścicieli. Nie musiała być zbyt obszerna, skoro jej adaptacja na klasztorną kaplicę w żadnej z późniejszych koncepcji funkcjonowania klasztoru nie była brana pod uwagę. Będąc konsekwencją pierwszego nieporozumienia sugestii, że również fasada kościoła mogła być dziełem Tencalli z roku 1643, a więc z czasu, gdy budowla była pałacem, a nie klasztorem, nie może być tym samym trafna.
- 49 M. Brykowska, jw., s. 74.
- 50 *Klasztory...*, jw., s. 86.
- 51 Tamże, s. 94.
- 52 Tamże, s. 87, 89.
- 53 Tamże, s. 107.
- 54 J. Zieliński, jw., s. 284-285; *Klasztory...*, jw., s. 107, 110.
- 55 J. Zieliński, nie znając tekstu kroniki, na podstawie cech stylowych trafnie datuje malowidła na koniec XVII lub początek XVIII w. Niewłaściwy jest natomiast opis sklepienia, które w rzeczywistości składa się z dwóch (a nie trzech) rozdzielonych gurtami przęsł przekrytych krzyżowo i wtórnie przekrytego kolebkowo fragmentu krzyżowego przęsła z sąsiedniego pomieszczenia, patrz: J. Zieliński, jw., s. 285.
- 56 Więcej o dekoracji malarskiej pomieszczenia w: J. Nowiński, *Siedemnastowieczna polichromia kaplicy nowicjatu karmelitanek bosych w dawnym pałacu Kazanowskich w Warszawie*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2015, nr 1, s. 67-82.
- 57 *Klasztory...*, jw., s. 109.
- 58 Tamże, s. 112.
- 59 D. Kaczmarzyk, jw., s. 143-144.
- 60 Tamże, s. 144.
- 61 *Klasztory...*, jw., s. 112.
- 62 Tamże, s. 122.
- 63 Tamże, s. 118.
- 64 Tamże, s. 175.
- 65 J. Zieliński, nie znając kroniki klasztornej, na podstawie analizy planu Tirregaille'a stwierdza, że „przed 1762 dziedziniec wewnętrzny podzielono na cztery części zabudowaniami wewnętrznymi, tworzącymi rzut krzyża. Po 1784 zabudowania te przestały istnieć (pożar?), wraz ze skrzydłem dawnych stajni i wozowni od strony ul. Bednarskiej”. Ta ostatnia konotacja wydaje się również skutkiem nadinterpretacji schematycznych i uproszczonych rzutów budowli na planach Warszawy, patrz: J. Zieliński, jw., s. 281.
- 66 Tamże, s. 281.
- 67 H. Markiewiczowa, *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności 1814-1914*, Warszawa 2002, s. 62; B.J. Wanat, jw., s. 660-661. Różnie przedstawiany jest w źródłach problem eksmisji siostr z ich warszawskiego klasztoru oraz zakresu dobrowolności przy przekazywaniu budynków Towarzystwu. Jednak uwagę Zielińskiego, iż w roku 1819 karmelitanki „powróciły do Krakowa” wypada uznać co najmniej za nietrafną, patrz: J. Zieliński, jw., s. 281.
- 68 H. Markiewiczowa, jw., s. 103.
- 69 B.J. Wanat, jw., s. 660-661.
- 70 K. Wierzbicka-Michalska, *Wokół powstania teatru „Rozmaitości”*, „Rocznik Warszawski” 1962, t. 3, s. 181-182; H. Markiewiczowa, jw., s. 85.
- portrayal of the northern gable wall, supported by buttresses and showing traces of elevation divisions of the *piano nobile* and the mezzanine above, remains a mystery today. If we assume that what we see in the painting are in fact the bricked-up windows of the former elevation of the northern wing and that the same divisions were also used for the individual storeys of the *corps de logis* itself, this would mean that the vaults or ceilings of the *piano nobile* of the palace were originally much higher than the existing vaults of the first floor of the convent.
- 45 *Klasztory...*, op. cit., pp. 39-40.
- 46 *Ibid.*, p. 22.
- 47 *Ibid.*, pp. 41, 53.
- 48 A. Miłobędzki, op. cit., p. 183. The author states that the church was arranged inside the former palace chapel, which is a misunderstanding as Jarzemski's description clearly provides that the chapel was located inside the *corps de logis*, on the first floor, in the immediate vicinity of the owner's apartments. Since the idea of its adaptation to serve as a chapel for the nuns has never been taken into account, the original palace chapel could not have been a very spacious one. By the same token, the suggestion that the façade of the church may have been the work of Tencalla, 1643, is surely the consequence of this misconception and could not be true for the simple reason that Tencalla designed at the time when the building was still a palace and not a convent.
- 49 M. Brykowska, op. cit., p. 74.
- 50 *Klasztory...*, op. cit., p. 86.
- 51 *Ibid.*, p. 94.
- 52 *Ibid.*, pp. 87, 89.
- 53 *Ibid.*, p. 107.
- 54 J. Zieliński, op. cit., p. 284-285; *Klasztory...*, op. cit., pp. 107, 110.
- 55 J. Zieliński, who did not read the said chronicle, has made an accurate assumption as to the date of origin of the painted decorations on the basis of their style, stating that they originate from the late 17th or the early 18th c. His description of the vault, however, is inaccurate in that the vault consists of two (as opposed to three) bays separated by arches and featuring a groin vault structure as well as of a fragment of one of the bays of the neighbouring room which had originally featured a groin vault as well, but which has later been modified and covered with a barrel vault; see: J. Zieliński, op. cit., p. 285.
- 56 For more information on the painted decorations in this room, see: J. Nowiński, *Siedemnastowieczna polichromia kaplicy nowicjatu karmelitanek bosych w dawnym pałacu Kazanowskich w Warszawie*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2015, no. 1, pp. 67-82.
- 57 *Klasztory...*, op. cit., p. 109.
- 58 *Ibid.*, p. 112.
- 59 D. Kaczmarzyk, op. cit., pp. 143-144.
- 60 *Ibid.*, p. 144.
- 61 *Klasztory...*, *Ibid.*, p. 112.
- 62 *Klasztory...*, op. cit., p. 122.
- 63 *Ibid.*, p. 118.
- 64 *Ibid.*, p. 175.
- 65 J. Zieliński, not knowing the conventual chronicle reached his conclusions on the basis of a plan by Tirregaille: “before 1762, the inner courtyard was divided into four sections by buildings creating a cruciform plan. After 1784, these buildings ceased to exist (fire) along with the wing of former stables and coach house alongside Bednarska street”. The latter suggestion also appears to be an overinterpretation of the

- 71 Archiwum Główne Akt Dawnych, akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych, posz. 5993.
- 72 H. Markiewiczowa, jw., s. 98 i przyp. 398, s. 105.
- 73 J. Zieliński, *Ulica...*, jw., s. 35.
- 74 Według J. Zielińskiego forma oficyny naśladuje styl florenckiego *quattrocenta*, zaś ekspresyjna fasada odznacza się półkoliście zamkniętymi otworami i uskrzydłonymi główkami amorków w podstawach łuków, patrz: J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy...*, jw., s. 292. W rzeczywistości anioły podtrzymujące krawędzie okapników są zupełnie dorosłe i z amorkami nic wspólnego nie mają.
- 75 H. Markiewiczowa, jw., s. 110-111.
- 76 J. Zieliński, *Ulica...*, jw., s. 65.
- 77 J.R. Sigalin, *Warszawa 1944-1980. Z archiwum architekta*, t. 1, Warszawa 1986, s. 476.
- 78 M. Sulikowski, jw.
- 79 T.S. Jaroszewski, jw., s. 389.
- 80 Z. Rewski, *Pałac Kazanowski*, „Stolica” 1954, nr 13, s. 13.
- 81 J. Zieliński, *Ulica...*, jw., s. 65.
- 82 J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy...*, jw., s. 282.
- rather conventionalised and simplified way in which buildings were presented on maps of Warsaw; see J. Zieliński, op. cit., p. 281.
- 66 Ibid., p. 281.
- 67 H. Markiewiczowa, *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności 1814-1914*, Warszawa 2002, p. 62; B.J. Wanat, op. cit., pp. 660-661. Reports vary as to how the eviction of the nuns from the convent in Warsaw was carried out and if they left the buildings voluntarily. Yet Zieliński's remark that in 1819, the nuns "returned to Kraków" must be considered inaccurate in the very least; see J. Zieliński, op. cit., p. 281.
- 68 H. Markiewiczowa, op. cit., p. 103.
- 69 B.J. Wanat, op. cit., pp. 660-661.
- 70 K. Wierzbicka-Michalska, *Wokół powstania teatru „Rozmaitości”*, „Rocznik Warszawski” 1962, vol. 3, pp. 181-182; H. Markiewiczowa, op. cit., p. 85.
- 71 Central Archives of Historical Records, files of the Government Commission for Internal and Spiritual Affairs, item 5993.
- 72 H. Markiewiczowa, op. cit., pp. 98 and footnote 398, p. 105.
- 73 J. Zieliński, *Ulica...*, op. cit., p. 35.
- 74 According to J. Zieliński, the form of the outbuilding mimics the style of the Italian *quattrocento*, its expressive façade featuring windows topped with semicircular arches with winged putto heads adorning the base of each arch; see J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury...*, op. cit., p. 292. Yet in reality, the angels which support the edges of the drip molds are very much adult and have nothing to do with putti at all.
- 75 H. Markiewiczowa, op. cit., pp. 110-111.
- 76 J. Zieliński, *Ulica...*, op. cit., p. 65.
- 77 J.R. Sigalin, *Warszawa 1944-1980. Z archiwum architekta*, vol. 1, Warsaw 1986, p. 476.
- 78 M. Sulikowski, op. cit.
- 79 T.S. Jaroszewski, op. cit., p. 389.
- 80 Z. Rewski, *Pałac Kazanowski*, „Stolica” 1954, no. 13, p. 13.
- 81 J. Zieliński, *Ulica...*, op. cit., p. 65.
- 82 J. Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy...*, op. cit., p. 282.

Bibliografia / Bibliography

- Brykowska M., *Architektura karmelitów bosych w XVII-XVIII wieku*, „Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki”, t. 18, Warszawa 1991.
- Gomulicki W., *O początku Towarzystwa Dobroczynności*, [w:] *Opowiadania o Starej Warszawie*, Warszawa 1900.
- Goszczyński A., *Przybytek Pana Adama, czyli o krótkiej świetności pałacu Kazanowski w Warszawie*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nauki Społeczne” 2014, nr 9 (2/2014).
- Jaroszewski T.S., *Odbudowa zabytków wobec historii i beletrystyki historycznej. Kilka słów o pomysle wskrzeszenia pałacu, gdzie pan Zagłoba z małpami wojował*, [w:] *Sztuka i historia*, Warszawa 1982.
- Jarzębski A., *Gościniec abo krótkie opisanie Warszawy z okolicznościami iey, dla Kompaniey Dworskiey. Przez Adama Jarzemskiego, Muzyka J.K.M. y Budowniczego Uiazdowskiego, wydany roku 1643, Warszawa 1643, reprint 1974.*
- Kaczmarzyk D., *Kościół św. Anny*, Warszawa 1984.
- Klasztory karmelitanek bosych w Polsce, na Litwie i Rusi, ich początek, rozwój i tułactwo w czasie rozruchów wojennych w XVII wieku. Rzecz osnuta na kronikach klasztornych*, t. 3, Warszawa-Kraków 1902.
- Kobierzycki S., *Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego*, Wrocław 2005.
- Laboureur J. de, *Relation du voyage de la Royne de Pologne et du retour de Madame le Mareschalle de Guébriant, ambassadrice extraordinaire et sur-intendante de sa conduite. Par la Hongrie, l'Autriche, Styrie, Carinthie, le Frioul et l'Italie. Avec un discours historique de toutes les villes et estats, par où elle a passé. Et un traité particulier du royaume de Pologne, de son gouverne-*

- ment ancien et moderne, de ses provinces, et de ses princes avec plusieurs tables généalogiques de souverains. Dedié á son altesse, madame la princesse Douairiere de Conde. Par Jean le Laboureur, S. de Bleranval, l'un des Gentilshommes du Roy, Paris MDCXLVII, [tłum. jako:] *Relacja z podróży królowej polskiej*, [w:] Gintel J. (oprac.), *Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*, t. 1, Kraków 1971.
- Miłobędzki A., *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980.
- Nowiński J., *Siedemnastowieczna polichromia kaplicy nowicjatu karmelitanek bosych w dawnym pałacu Kazanowskich w Warszawie*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2015, nr 1.
- Putkowska J., *Architektura Warszawy XVII wieku*, Warszawa 1991.
- Rewski Z., *Pałac Kazanowskich*, „Stolica” 1954, nr 13.
- Rutkowski H., Sołtan A., *Kasper Sadłocha-Niżeński h. Korczak, 1516-1572*, „Polski Słownik Biograficzny” 1992-1993, t. 34.
- Sigalin J.R., *Warszawa 1944-1980. Z archiwum architekta*, t. 1, Warszawa 1986.
- Sulikowski M., *Pałac Kazanowskich, jego historia, odbudowa i przeznaczenie*, „Stolica” 1952, nr 8.
- Szaniawska W., *Zmiany w rozplanowaniu i zabudowie Krakowskiego Przedmieścia do 1733 r.*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1987, nr 3.
- Szenic S., Chudek J., *Najstarszy szlak Warszawy*, Warszawa 1955.
- Wanat B.J., *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory Karmelitów i Karmelitanek Bosych 1605-1975*, Kraków 1979.
- Wasilewski T., *Hieronim Radziejowski, 1612-1667*, „Polski Słownik Biograficzny” 1987, t. 30.
- Wasilewski T., Zemęła K., *Elżbieta Radziejowska*, „Polski Słownik Biograficzny” 1987, t. 30.
- Wejnert A., *Wiadomość historyczna o pałacu pod nr 369*, [w:] *Starożytności warszawskie*, t. 2, Warszawa 1848.
- Wejnert A., *Wiadomość o znalezieniu kamienia węgielnego pierwszego kościoła PP Karmelitanek Bosych w Warszawie*, „Tygodnik Ilustrowany” 1878, nr 133.
- Wierzbicka-Michalska K., *Wokół powstania teatru „Rozmaitości”*, „Rocznik Warszawski” 1962, t. 3.
- Woliński J. (oprac.), *Relacja odebrania Warszawy Szwedom 1656 r.*, „Rocznik Warszawski” 1963, t. 4.
- Zieliński J., *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy. Śródmieście historyczne*, t. 7, *Krakowskie Przedmieście*, Warszawa 2001.
- Zieliński J., *Ulica Bednarska*, Warszawa 1997.
- Zieliński W.K., *Kartka z dziejów Warszawy (Pałac Kazanowskich)*, [w:] *Upominek. Książka zbiorowa ku czci Elizy Orzeszkowej, 1866-1891*, Kraków 1893.
- Opracowania niepublikowane**
- Lewicki J., *Badania architektoniczne budynku tzw. starej pralni w zespole pałacu Kazanowskich w Warszawie* (oprac. historyczne Popławska-Bukała E.), Warszawa 1998, mps w zbiorach Stołecznego Konserwatora Zabytków.
- Lewicki J., *Wytyczne dotyczące aranżacji i konserwacji elewacji tylnej tzw. domu Gay'a wraz z otoczeniem i ceglanych kurtyn w zespole pałacu Kazanowskich w Warszawie*, Warszawa 2002, mps w zbiorach Stołecznego Konserwatora Zabytków.
- Rozbicka M., Kunkel R., Wólkowski W., *Interwencyjne badania architektoniczne w obrębie południowej części parteru i pierwszego piętra wschodniego skrzydła dawnego pałacu Kazanowskich*, Warszawa 2007.
- Skiba W., *Koncepcja domu pomocy społecznej Caritas*, mps w zbiorach Stołecznego Konserwatora Zabytków.